

Міністерство освіти і науки України

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Видається за рішенням Вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 22 від 27 грудня 2023 р.)

Редакційна колегія

Головний редактор

Мазяр Олег – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Голова редакційної колегії

Кириченко Віктор – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Члени редакційної колегії

Аврамчук Олександр – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології Факультету наук про здоров'я Українського католицького університету

Горбунова Вікторія – доктор психологічних наук, доцент, дослідниця Факультету гуманітарних, освітніх та соціальних наук Університету Люксембургу

Климчук Віталій – доктор психологічних наук, доцент, дослідник Центру досліджень дітей та молоді Департаменту соціальних наук Факультету гуманітарних, освітніх та соціальних наук Університету Люксембургу

Костюченко Олена – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв

Моляко Валентин – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Наконечна Марія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Савченко Олена – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Степанюк Інна – доктор філософії з спеціальної освіти, професор (асистент), Факультет Освіти Університет Саймона Фрейзера (Канада)

Третяк Тетяна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Шепельова Марія – кандидат психологічних наук, в.о. завідувача лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

«Журнал соціальної та практичної психології» засновано в 2023 році.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення 869 від 15.09.2023 року

Журнал містить рубрики, які дозволяють усебічно охопити проблематику сучасної психології та дотичних до неї суспільних наук.

ЗМІСТ

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Борисенко Лариса, Корват Лариса

ЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....5

Гавриловська Ксенія, Войтенко Валерія

СОЦІАЛЬНА СТИГМАТИЗАЦІЯ ОСІБ ІЗ ШИЗОФРЕНІЄЮ.....11

Kurychenko Viktor

THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE.....18

Моляко Валентин, Шепельова Марія

ПРОЯВИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ПРИ РОЗВ'ЯЗУВАННІ СТУДЕНТАМИ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ З ВИСОКИМ СТУПЕНЕМ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....24

Пирог Ганна, Лебединська Анастасія

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ МЕШКАНЦЯМИ
ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ30

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загурська Інна, Павленко Анна

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ НА РІВЕНЬ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ
У ВІЦІ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ38

Лавринюк Оксана, Кільницька Олена, Кириченко Віктор

БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЇ ЯК МОТИВАЦІЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ.....45

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Гімадієв Алі, Мазяр Олег

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....56

АНАЛІТИЧНІ РЕВЮ

Троценко Андрій

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ ТА ВАЛІДИЗАЦІЇ ТЕСТІВ ОСОБИСТОСТІ.....64

CONTENTS

EMPIRICAL STUDIES

Borysenko Larysa, Korvat Larysa

THE CORRELATION BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SELF-EFFICACY.....5

Havrilovska Ksenia, Voitenko Valery

SOCIAL STIGMATIZATION OF PEOPLE WITH SCHIZOPHRENIA.....11

Kyrychenko Viktor

THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE.....18

Molyako Valentyn, Shepelova Mary

CREATIVE THINKING MANIFESTATIONS IN THE SOLVING PROCESS OF EXPERIMENTAL SITUATIONS WITH A HIGH DEGREE OF UNCERTAINTY BY STUDENTS.....24

Pyroh Hanna, Lebedynska Anastasia

FEATURES OF THE RUSSIAN OCCUPATION EXPERIENCE BY THE CHORNOBYL ZONE RESIDENTS.....30

CONCEPTS AND METHODOLOGICAL DEVELOPMENTS

Zagurska Inna, Pavlenko Anna

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING ON THE LEVEL OF INTERNET ADDICTION IN EARLY ADULTHOOD.....38

Lavryniuk Oksana, Kilnitska Olena, Kyrychenko Viktor

BUSINESS COMMUNICATIONS AS A MOTIVATION FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONS.....45

HISTORY OF PSYCHOLOGY

Himadiiev Ali, Maziar Oleh

PARADIGMATIC DIVISION OF PSYCHOLOGICAL THEORY: RESULTS AND PROSPECTS.....56

ANALYTICAL REVIEWS

Trotsenko Andrii

FEATURES OF DEVELOPMENT AND VALIDATION OF PERSONALITY TESTS.....64

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-1>

Борисенко Лариса

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана*

Корват Лариса

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана*

ЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розкриваються результати емпіричного дослідження взаємозв'язку особливостей емоційного інтелекту та самоефективності особистості. Проаналізовано окремі підходи до вивчення емоційного інтелекту, самоефективності та взаємозв'язку цих феноменів в українській та зарубіжній психологічній літературі. Емоційний інтелект розглядається як здатність людини усвідомлювати емоції – власні та інших людей, контролювати їх і діяти згідно з рівнем усвідомленості та контрольованості емоцій для досягнення певної мети. Самоефективність особистості аналізується як оцінка власної ефективності у конкретній діяльності, почуття особистої компетентності, які суттєво впливають та визначають форми поведінки, мотивацію, виникнення емоцій, які сприяють або перешкоджають успішності діяльності.

Метою статті є розкриття та інтерпретація результатів емпіричного дослідження проявів емоційного інтелекту та самоефективності досліджуваних, пошук взаємозв'язків між досліджуваними явищами та їхніх особливостей.

Дослідження виконано з використанням методики діагностики емоційного інтелекту (Н. Холл) і «Шкали самоефективності» (Р. Шварцер, М. Єрусалем). Вибірку склали 50 осіб віком 18-20 років. Отримані результати можуть бути використані у практичній психології при прогнозуванні особливостей поведінки особистості, при необхідності розуміння та корекції поведінкових патернів, при проектуванні тренінгових програм розвитку емоційного інтелекту та самоефективності особистості з метою оптимізації тренінгового процесу.

Висновки. Виявлено значущі позитивні взаємозв'язки між показниками емоційного інтелекту «емоційна обізнаність», «управління власними емоціями», «інтегральний показник» та самоефективністю особистості. Наявність значущих взаємозв'язків між показниками ЕІ та самоефективності дозволяють припустити, що можна розробляти комплексні програми розвитку ЕІ та самоефективності з урахуванням змістової інтерпретації виявлених зв'язків.

Ключові слова: емоційний інтелект, структура емоційного інтелекту, самоефективність особистості, прояви самоефективності, взаємозв'язок особливостей ЕІ та самоефективності особистості.

Borysenko Larysa

*Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
of Vadym Hetman Kyiv National University of Economics*

Korvat Larysa

*Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
of Vadym Hetman Kyiv National University of Economics*

THE CORRELATION BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SELF-EFFICACY

Abstract. The article reveals the results of an empirical study of correlations between the features of emotional intelligence and self-efficacy. The authors analyze individual approaches to the study of emotional intelligence, self-efficacy and correlations between these phenomena in Ukrainian and foreign psychological literature. Emotional intelligence is considered as the ability of a person to realize emotions – their own and other people's, to control them and to act in accordance with the level of awareness and controllability of emotions to achieve a certain goal. Self-efficacy is analyzed as an assessment of one's own effectiveness in a particular activity, a sense of personal competence, which significantly affect and determine the forms of behavior, motivation, and emotions that contribute to or impede the success of the activity.

The purpose of the article is to disclose and interpret the results of an empirical study of the manifestations of emotional intelligence and self-efficacy of the subjects, to find the correlations between the phenomena under study and their features. The study was conducted using the Emotional Intelligence Diagnostic Scale (N. Hall) and the Self-Efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem). The sample consisted of 50 people aged 18-20 years.

The obtained results can be used in practical psychology in predicting the peculiarities of personality behavior, if necessary, understanding and correcting behavioral patterns, developing training programs for the development of emotional intelligence and self-efficacy in order to optimize the training process.

Conclusions. Significant positive correlations between the indicators of emotional intelligence «emotional awareness», «management of own emotions», «integral indicator» and self-efficacy of a personality have been revealed. The existence of significant correlations between the indicators of EI and self-efficacy indicates the possibility of developing comprehensive programs for the development of EI and self-efficacy, taking into account the semantic interpretation of the identified correlations.

Keywords: emotional intelligence, structure of emotional intelligence, self-efficacy, manifestations of self-efficacy, correlation between EI features and self-efficacy.

Вступ. Проблема емоційного інтелекту (ЕІ) останнім часом набула широкої популярності у дослідженнях, як закордонних, так і українських вчених. Частіше у літературі з'являються дані про особливості емоційного інтелекту тієї чи іншої категорії досліджуваних, його значення у житті людини та зв'язок з іншими психологічними властивостями. Встановлено, що емоційний інтелект допомагає збалансувати емоції та розум, відчуті внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити власні потреби і мотиви поведінки. Дослідження особливостей зв'язку емоційного інтелекту та самоефективності особистості є актуальним у сучасному світі, оскільки здатність розуміти та керувати власними емоціями та емоціями інших людей, вчасно їх диференціювати та контролювати значно збільшує шанси розв'язувати складні життєві і професійні задачі

та ефективно управляти власним життям у різних сферах, зокрема, професійній діяльності, освіті, спілкуванні, здоров'я.

Проблему емоційного інтелекту та його різні аспекти у закордонній психології представлено у дослідженнях Д. Гоулмана, Р. Бар-Она, Дж. Мейера, П. Селовея, Д. Карузо, Р. Стернберга, Дж. Блока, М. Кітс де Вріса. Серед вітчизняних дослідників можна виокремити праці О. Власової, І. Васильківського, С. Дерев'янка, В. Зарицької, Е. Носенко, Н. Ковриги, С. Марчук, Ю. Бреус.

Дослідження особливостей зв'язку між емоційним інтелектом і самоефективністю особистості уможлиблює виявлення конкретних компонентів емоційного інтелекту з успішним управлінням власними емоціями та ефективним прийняттям рішень у житті, які сприятимуть підвищенню самоефективності.

Поняттю емоційного інтелекту передувало поняття соціального інтелекту, яке активно почало вживатися у 1920-ті роки після того, як у 1920 році американський журнал «Psychology and education» організував дискусійний «круглий стіл», метою якого було з'ясування змісту поняття «інтелект» [4]. Тоді серед проявів соціального інтелекту було визначено такі складники як розпізнавання за мовленням людини її ментальних станів, розпізнавання ментальних станів за виразом обличчя, прояви почуття гумору, які сьогодні ми вважаємо структурними компонентами ЕІ. Вважається що термін ЕІ почав активно входити у науковий обіг у 1980-і роки. Зокрема, у докторській дисертації В. Пейна «Вивчення емоцій: розвиток емоційного інтелекту, самостійної інтеграції, які стосуються страху, болю і бажання» поняття ЕІ стало центральним [12]. У ній В. Пейн переймається через те, що в усьому цивілізованому світі культивується рух до масового придушення емоцій, що насправді пригнічує емоційне благополуччя та веде по шляху емоційного невігластва.

Сьогодні розроблено низку моделей емоційного інтелекту, які презентують структури цього психологічного конструкту, їхню ієрархічну підпорядкованість, їхні функції, властивості тощо. Найбільш відомими та обґрунтованими є модель емоційно-інтелектуальних здібностей Дж. Мейера, П. Саловея, Д. Карузо; модель емоційної компетентності Д. Гоулмана, некогнітивна модель емоційного інтелекту Р. Бар-Она.

Перша наукова модель емоційного інтелекту розроблена П. Саловеєм та Дж. Меєром, які визначають ЕІ як здатність відстежувати власні та чужі почуття та емоції, розрізнити їх та використовувати цю інформацію для спрямування мислення та дій. Пізніше автори доопрацювали свою теорію і висунули нове визначення ЕІ як здатність переробляти інформацію, що міститься в емоціях: визначати значення емоцій, їх зв'язок між собою, використовувати емоційну інформацію як основу для осмислення та прийняття рішень [13].

Автори виділяють три механізми, які передбачають зв'язок емоційного інтелекту з розумовими здібностями: 1) емоції пов'язані з процесом мислення (конкретні емоції можуть сприятливо позначитися на продуктивності процесу мислення, і навіть сконцентрувати увагу на певних задачах); 2) такі психологічні механізми як співпереживання і відкритість можуть співвідноситися з ефективним регулюванням емоцій; 3) при дослідженні алекситимії отримані дані, які свід-

чать про можливу відсутність взаємозв'язку між зонами мозку, які забезпечують єдність мислення та емоцій.

П. Саловея та Дж. Карузо виділили компоненти емоційного інтелекту, які вибудовуються в ієрархію і послідовно освоюються людиною в онтогенезі. Кожен компонент відноситься як до своїх, так і до емоцій інших, зокрема:

1. Ідентифікація емоцій. Цей компонент включає такі можливості: сприйняття емоцій (виявлення факту, що емоція є), ідентифікація емоцій (розуміння яка саме емоція з'явилася), адекватне вираження емоційного стану, вміння відрізнити справжню емоцію від фальшивої.

2. Використання емоцій для підвищення ефективності мислення та діяльності. У цей компонент входять можливості використання емоцій для перерозподілу уваги на необхідну подію, викликання тих емоцій, які сприяють вирішенню задачі, а також вміння використовувати зміни настрою як вибір різних сторін зору на проблему.

3. Розуміння емоцій. У цей компонент входять можливості встановлювати зв'язки між комплексами емоцій, розуміти переходи однієї емоції в іншу, а також розуміння причин емоцій. Сюди включається вміння користуватися вербальною інформацією про емоції.

4. Управління емоціями. В останній блок входить здатність контролювати емоції, знижувати інтенсивність негативних емоцій та продукувати у собі позитивні емоції (адекватно ситуації). Сюди входить усвідомлення своїх емоцій, зокрема і негативних. Одним із важливих моментів є здатність вирішувати емоційно важкі проблеми без пригнічення негативних емоцій, спричинених цією проблемою. На думку авторів, цей блок сприяє особистісному розвитку та покращенню міжособистісних відносин [11].

Д. Гоулман розуміє під емоційним інтелектом такі здібності як самомотивація і стійкість до розчарувань, контроль над емоційними спалахами та вміння відмовлятися від задоволень, регулювання настрою та вміння управляти переживаннями, не придушувати здатність думати, співпереживати та сподіватися [9].

Р. Бар-Он інтерпретує емоційний інтелект як усі некогнітивні здібності, знання та компетентність, що дають людині можливість успішно справлятися з різними життєвими ситуаціями [8].

Щодо конструкту самоефективності, то він позначає те, як особа оцінює і ставиться до власної продуктивності у конкретній діяльності, як усвідомлює власну компетентність. А. Бандура

вважав, що самоефективність є одним із визначальних факторів, що впливають на форми поведінки, мотивацію, виникнення емоцій, які сприяють або перешкоджають успішності діяльності. Відповідно до концепції самоефективності А. Бандури, особи, які усвідомлюють власну самоефективність, докладають більше зусиль для реалізації складних завдань, ніж люди, які мають сумніви відносно власних можливостей [7].

У контексті нашого дослідження самоефективність є проявом потенційної здатності до ефективних дій, необхідних для досягнення певної мети. Самоефективність розуміється як продуктивний процес інтеграції когнітивних, емоційних, поведінкових компонентів структури особистості задля творчого вирішення завдань у будь-якій сфері діяльності, зокрема, у навчальній діяльності здобувачів вищої освіти.

Існує низка емпіричних досліджень, які під різними кутами вивчають взаємозв'язки емоційного інтелекту та самоефективності особистості [1; 2; 5; 6]. Узагальнення їхніх висновків дозволяє констатувати, що особи з високим рівнем емоційного інтелекту мають більш розвинені навички контролю над власними емоціями та сприйняття емоцій інших людей, що дозволяє їм більш ефективно взаємодіяти з довколишніми та керувати своїм ставленням до різних ситуацій. Це може позитивно впливати на їхню самоефективність та мотивацію до успіху, оскільки вони здатні ефективніше керувати своїми емоціями під час досягнення поставлених цілей і враховувати емоційний фактор у прийнятті рішень. З іншого боку, високий рівень самоефективності може бути пов'язаним з більш ефективним задіянням власного емоційного інтелекту. Наприклад, особи з високим рівнем самоефективності здатні використовувати навички керування власними емоціями, щоби виконувати складні завдання, вирішувати конфліктні ситуації та досягати успіху у певній сфері життєдіяльності. Також високий рівень самоефективності може сприяти підвищенню самооцінки через зростання рівня задоволення собою внаслідок досягнення успіху, що, своєю чергою, додатково мотивує до подальших звершень.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилося з використанням Google-form у травні 2023 року серед здобувачів вищої освіти Київського національного економічного університету. Вибірку склали 50 осіб віком 18-20 років, з них 32 – дівчата, 18 – хлопці. Для дослідження підібрано методик діагностики емоційного інтелекту (Н. Холл) і методик «Шкала самоефективності» (Р. Шварцер, М. Єрусалем).

Методика Н. Холла [10] є однією із найбільш розповсюджених серед психодіагностичних методик дослідження особливостей емоційного інтелекту. Метою цієї методики є виявлення здатнос-

тей до розуміння емоцій, керування емоційною сферою, вмінь до співпереживання на основі прийняття рішень. Вона включає 30 тверджень, які дозволяють виміряти 5 показників: емоційну обізнаність; здатність до керування власними емоціями; самомотивацію; емпатію; здатність розпізнавати емоції.

Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема обрано для дослідження рівня розвиненості самоефективності [3]. Шкала складається з 10-ти тверджень, які досліджуваному пропонується співвіднести з ефективністю власної діяльності та оцінити її. За отриманими результатами визначається один із 5 рівнів прояву самоефективності – від високого до низького.

Результати емпіричного дослідження за методикою діагностики емоційного інтелекту за Н. Холлом представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Результати вимірювання емоційного інтелекту за методикою Н. Холла (n=50)

Шкали за методикою Н. Холла	Рівні прояву					
	високий		середній		низький	
	n	%	n	%	n	%
Емоційна обізнаність	13	26	18	36	19	38
Управління своїми емоціями	7	14	16	32	27	54
Самомотивація	10	20	25	50	15	30
Емпатія	11	22	18	36	21	42
Розуміння емоцій інших людей	9	18,0	27	54	14	28
Інтегральний показник EI	7	14,0	23	46	20	40

Детальний аналіз отриманих результатів дозволяє констатувати, що високий рівень прояву емоційного інтелекту за шкалою «емоційна обізнаність» проявила незначна частка респондентів (26%), – порівняно зі шкалами «емпатія» (22%), «самомотивація» (20%), «розуміння емоцій інших людей» (18%). Водночас, найбільша частка респондентів виявила низький рівень за шкалою «управління своїми емоціями» (54%), – порівняно зі шкалами «емоційна обізнаність» (38%), «самомотивація» (30%). Це свідчить про досить низькі рівні прояву усвідомлення та розуміння своїх емоцій та емоцій інших людей. Але найбільша частка респондентів виявила середній рівень емоційного інтелекту за всіма шкалами (від 54% до 32%), крім шкали «управління своїми емоціями» (32%).

Щодо інтегрального показника EI, то тільки 14% здобувачів вищої освіти виявили високий рівень, середнього рівня досягли 46% осіб, а низького – 40% респондентів. Слід зазначити, що високий рівень сформованості емоційного інтелекту цієї вибірки характеризується стійким інтересом здобувачів вищої освіти до власної емоційної сфери, прагненням пізнати сутність

та особливості свого емоційного світу. Здобувачі вищої освіти виявляють усвідомлення й розуміння власних почуттів та емоцій, тобто розвиненість внутрішньо особистісного аспекту емоційного інтелекту, що відбувається за рахунок посилення уваги до свого духовного світу. При високих показниках особа має здатність панувати над своїми емоціями й станами, вмiє приймати зважені рішення. Розвинене усвідомлення чужих почуттів і емоцій є показником цілісного сприйняття інших людей, тобто створення образу партнера по спілкуванню. Наявна можливість використовувати свої емоції для досягнення поставленої мети.

Здобувачі вищої освіти з низьким рівнем сформованості емоційного інтелекту мають індивідуальне ставлення до емоційного розвитку, не мають спрямованості до емоційного самовдосконалення. Їм притаманна невиражена потреба у самопізнанні, а також відсутність схильності до самоспостереження. Мають слабке та неповне відтворення змісту емоційних знань та умiнь; не вмiють визначати емоційний стан співрозмовника, емоційне ставлення в групі. Не помічають і не розуміють емоції інших людей; мають слабкі уміння створювати сприятливий емоційний клімат у процесі спілкування. Їм притаманна низька здатність керувати своїми емоціями і почуттями, імпульсивність; емоції часто заважають досягненню мети; низька здатність до емпатичного включення суб'єкта в переживання інших людей. Не знають і не використовують способи емоційної саморегуляції. Неадекватний характер прояву власних емоцій, настроїв, почуттів, коли відчувають збудження, агресію, роздратування. Загалом ці результати співзвучні з результатами емпіричних досліджень проявів емоційного інтелекту інших дослідників.

Наступним кроком цього дослідження є аналіз стану розвиненості самоефективності здобувачів вищої освіти. У контексті нашого дослідження самоефективність особистості – це впевненість у своїй спроможності успішно здійснювати пізнавальну діяльність; очікування успіху; самооцінка вибору способів діяльності та зусиль, які їй доведеться докласти для подолання перешкод, наполегливість, з якою вона буде вирішувати завдання.

Результати вимірювання самоефективності здобувачів вищої освіти, отримані за методикою Р. Шварцера та М. Єрусалема, подано в табл. 2.

Таблиця 2
Результати вимірювання самоефективності здобувачів вищої освіти

Шкала самоефективності	Рівні прояву самоефективності (n=50)									
	Високий		Вище середнього		Середній		Нижче середнього		Низький	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
	7	14	13	26	12	24	8	16	10	20

За результатами діагностики високі та вищі за середні рівні самоефективності виявили (40% осіб); середній рівень самоефективності виявили (24% осіб); нижче середнього та низькі рівні виявили (36% осіб). Отримані результати свідчать, що більше третини осіб виявили високий рівень власної самоефективності. А це означає, що вони впевнені у своїй спроможності успішно здійснювати всі види діяльності, зокрема навчальну. *Високий рівень* самоефективності особистості характеризується високою самооцінкою власних можливостей здобувачів вищої освіти у життєдіяльності, переконанням та впевненістю в отриманні високих результатів у творчій навчально-пізнавальній діяльності. Представники зазначеної групи опитаних демонструють суттєву впевненість у власних силах. Вони здатні планувати свою діяльність, ставити перед собою реалістичні цілі. Водночас 36% респондентів виявили нижче середнього та низькі рівні самоефективності. Ці досліджувані характеризуються низькою самооцінкою власних можливостей у здійсненні навчальної діяльності; нездатністю докладати зусилля у подоланні певних труднощів в житті. Для представників зазначеної групи наявність такого рівня самоефективності вказує на недостатню впевненість у власних можливостях, неможливість контролювати події, переконаність у нездатності впоратися з життєвими проблемами, готовністю перекладати відповідальність за невдачі на зовнішні обставини. Вони практично не демонструють упевненості у власних можливостях і здібностях, показують значну зневіру у здатності ефективно діяти, налагоджувати спілкування, розв'язувати проблемні ситуації тощо.

Наступним кроком стало проведення розрахунків коефіцієнтів кореляції за Ч. Пірсоном із метою встановлення особливостей зв'язків між показниками емоційного інтелекту та самоефективності респондентів (табл. 3).

Таблиця 3
Результати кореляційного аналізу показників емоційного інтелекту та самоефективності респондентів (n=50)

Шкали емоційного інтелекту	Коефіцієнт кореляції
Емоційна обізнаність	0,487**
Управління власними емоціями	0,355**
Самомотивація	0,109
Емпатія	0,121
Розуміння емоцій інших	0,212
Інтегральний показник EI	0,532**

* – рівень статистичної значущості $p \leq 0,05$;

** – рівень статистичної значущості $p \leq 0,01$.

Отже, на основі співвіднесення отриманих коефіцієнтів кореляції з рівнями значущості виявлено позитивний статистично значущий

зв'язок між показниками самоефективності та такими показниками як «емоційна обізнаність» ($r_s = 0,487$), «управління власними емоціями» ($r_s = 0,355$), «інтегральний показник EI» ($r_s = 0,532$). Це вказує на те, що розуміння власних емоцій і почуттів, вміння вчасно реагувати та оцінювати стресові ситуації у процесі навчальної діяльності, вміння управляти власними емоціями, використання ефективних методів емоційної саморегуляції пов'язано з самоефективністю особистості в усіх сферах життєдіяльності.

Позитивний статистично значущий зв'язок між інтегральним рівнем емоційного інтелекту та самоефективністю свідчить про те, що особи, які мають вищий рівень емоційного інтелекту, також проявляють вищий рівень самоефективності. Це може означати, що здатність розпізнавати, розуміти та ефективно управляти власними емоціями та емоціями оточуючих людей сприятиме підвищенню особис-

тисної ефективності, розвитку вміння об'єктивно оцінювати свої можливості та досягнення у вирішення складних життєвих ситуацій.

Висновки. Виявлення особливостей зв'язку між загальним рівнем емоційного інтелекту, його окремими складниками та самоефективністю досліджуваних цієї вибірки вказує на те, що емоційний інтелект групи респондентів виступає регулятивним механізмом для продуктивного освоєння дійсності і тим самим сприяє готовності особистості до ефективних дій, необхідних для досягнення певної мети, здатності докласти власні зусилля у засвоєнні професійних знань і вмінь у процесі професійної підготовки. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у виявленні взаємозв'язків емоційного інтелекту з іншими властивостями особистості та розробці корекційно-просвітницьких програм щодо розвитку складників емоційного інтелекту для студентів різних спеціальностей.

Список використаних джерел

1. Заячук О. В. Вивчення та розвиток особливостей навчальної та соціальної самоефективності учнів старшої школи в освітньому просторі НУШ. URL: <https://naurok.com.ua/psihologo-pedagogichniy-seminar-vivchennya-ta-rozvitok-osoblivostey-navchalno-ta-socialno-samoeftivnosti-294905.html>.
2. Кас'янова С. Б. Роль емоційного інтелекту в розвитку самоефективності. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6, Т. 1. С. 55–59. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.12>.
3. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
4. Миронюк Є. В. Визначення та історія його розвитку поняття «соціальний інтелект» у психологічній науці. *Зб. наук. пр. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. № 7(9). С. 452–461. URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/356>.
5. Черножук Ю. Особливості самоефективності осіб з різним типом емоційності. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 2(18). С. 205–209. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/psihol-visnik-18-2017-39.pdf>.
6. Шапошник-Домінська Д. О. Психологічні особливості розвитку самоефективності особистості : дис. на здоб. наук. ступ. к. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2015. 193 с.
7. Bandura A. *Social learning theory*. Englewood Cliffs. New York : Prentice-Hall, 1977. 247 p.
8. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence. In P. Fernández-Berrocal and N. Extremera (Guest Ed.), *Special Issue on Emotional Intelligence. Psicothema*. 2005. Vol. 17. URL: https://www.researchgate.net/publication/6509274_The_BarOn_Model_of_Emotional-Social_Intelligence.
9. Golman D. *Emotional intelligence*. A Bantam Book. New York, 2006. 386 p. URL: <https://asantelim.files.wordpress.com/2018/05/daniel-goleman-emotional-intelligence.pdf>.
10. Hall N. Emotional intelligence: a primer. *Positive Psychology News* (November 10, 2007). URL: <https://positivepsychologynews.com/news/nicholas-hall/20071110481>.
11. Mayer J. D., Caruso D. R., Salovey P. The Ability Model of Emotional Intelligence: Principles and Updates. *Emotion Review*. 2016. Vol. 8(4), P. 290–300. URL: <https://doi.org/10.1177/1754073916639667>.
12. Payne W. L. *A Study of Emotion: Developing Emotional Intelligence; Self-Integration; Relating to Fear, Pain and Desire*. Doctoral Dissertation, Cincinnati, OH: The Union Institute, 1985.
13. Salovey P., Mayer J. D. Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. Vol. 9(3). P. 185–211. URL: <https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG>.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-2>

Гавриловська Ксенія

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Войтенко Валерія

*здобувачка спеціальності 053 Психологія
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

СОЦІАЛЬНА СТИГМАТИЗАЦІЯ ОСІБ ІЗ ШИЗОФРЕНІЄЮ

Анотація. Однією з найбільш актуальних проблем у сфері психічного здоров'я є стигматизація осіб із психічними розладами. Соціальна стигматизація – це приписування певних особливостей, зазвичай, негативних, індивіду чи групі людей, якими вони можуть і не володіти. Стигматизація залежить від суспільних норм та нормативних очікувань. Стигматизація шизофренії може призвести до дискримінації та соціальної ізоляції. Тому важливо вивчати психосемантичні характеристики образу людини з шизофренією в масовій свідомості українців.

Емпіричне дослідження, організоване методом вільного асоціативного експерименту дозволило виявити, що існує певна невизначеність та неконкретність у психосемантичних характеристиках зовнішності та поведінки людини із шизофренією.

Результати факторного аналізу показали, що досліджувані молодого віку відчують деякий дискомфорт і, одночасно, співчуття щодо людей із шизофренією. Найчастіше асоціаціями на словосполучення «людина із шизофренією» є: дивна, незвичайна, гіперактивна, сплутана свідомість, імпульсивна. Образ людини із шизофренією у молоді акцентує на незвичайності та нестандартності поведінки й мислення.

Люди старшого віку більше схильні відчувати смуток, занепокоєння, розгубленість стосовно людей із шизофренією. Було названо такі психосемантичні характеристики образу людини із шизофренією: неохайність, неадекватність, порушення мовлення, замкнутість, зміни настрою, підозріла, параноїдальна, розгублена, агресивна. Найбільш значимими асоціаціями є «неадекватність», «порушення мовлення», «агресивність» та «неохайність». Цей образ є більш стигматизованим, на відміну від уявлень молоді. Він вказує на очікування небезпечної поведінки.

Таким чином, уявлення про людину з шизофренією в масовій свідомості свідчать про відсутність знань про феномен шизофренії, його симптоматику та мають ознаки стигматизації. Перспективами нашого дослідження є розробка психоедукаційних та просвітницьких заходів для представників різних вікових груп з метою протидії стигматизації та дискримінації осіб із психічними розладами.

Ключові слова: психічне здоров'я, шизофренія, образ, дискримінація, масова свідомість, стигматизація.

Havrilovska Ksenia

*Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Voitenko Valery

*Acquiring Specialty 053 Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

SOCIAL STIGMATIZATION OF PEOPLE WITH SCHIZOPHRENIA

Abstract. One of the most relevant problems in the field of mental health is the stigmatization of people with mental disorders. Social stigmatization is the process of associating certain characteristics, usually negative, with an individual or a group of people who may not possess them. Stigma depends on society's standards and normative expectations. Stigmatization of schizophrenia can lead to discrimination and social isolation. For this reason, it is

important to study the psychosemantic characteristics of the way a person with schizophrenia is portrayed in the mass minds of Ukrainians.

The empirical study, organized using the method of a free association experiment, revealed that there is some ambiguity and uncertainty in the psychosemantic features of the appearance and behavior of a person with schizophrenia.

The results of the factor analysis showed that the young respondents feel some discomfort and, at the same time, compassion for people with schizophrenia. The most frequent associations for the phrase «person with schizophrenia» are: strange, unusual, hyperactive, confused, impulsive. The image of a person with schizophrenia in young people focuses on the unusual and non-standard behavior and thinking.

Older people are more likely to feel sadness, anxiety, and frustration about people with schizophrenia. They named such psychosemantic characteristics of the image of a person with schizophrenia as scruffiness, inadequacy, disordered speech, withdrawal, mood swings, suspicious, paranoid, confused, aggressive. The most significant associations are «inadequacy», «speech impairment», «aggressiveness» and «scruffiness». This image is more stigmatized, unlike the views of the youth. It points to expectations of dangerous behavior.

Therefore, the concept of a person with schizophrenia in the mass mind is ambiguous and has signs of stigmatization. The prospects of our research are the development of psychoeducational and awareness-raising activities for people of different age groups in order to overcome stigma and discrimination against people with mental disorders.

Keywords: mental health, schizophrenia, image, discrimination, mass mind, stigmatization.

Вступ. Однією з найбільш актуальних проблем у сфері психічного здоров'я є стигматизація осіб із психічними розладами. Соціальну стигматизацію ми розглядаємо як приписування певних особливостей, зазвичай, негативних, індивіду чи групі людей, якими вони можуть і не володіти. Стигматизація залежить від суспільних норм та нормативних очікувань, стигматизуються лише ті особливості, що не сумісні з образом індивіда в масовій суспільній свідомості (віртуальна соціальна ідентичність) [1]. На стигматизацію впливають упередження, стереотипи, які історично склалися у конкретному суспільстві і стали частиною світогляду. Однією з основних причин стигматизації психічних розладів є відсутність знань про психічне здоров'я та психічні розлади. Засоби масової інформації можуть сприяти стигматизації психічних розладів, якщо часто зображують людей з психічними захворюваннями в негативному світлі, жорстокими або непередбачуваними.

Стигматизація має серйозні наслідки для життя до людей з психічними захворюваннями та членів їх родин [2]. Люди, які зазнають стигми та дискримінації, можуть частіше відчувати соціальну ізоляцію, труднощі з пошуком та підтримкою роботи, а також можуть бути більш схильними до самостигми, що перешкоджає їм звернутися за лікуванням [3].

Існує значна кількість досліджень, які підтверджують негативний вплив стигматизації психічних розладів на окремих людей та суспільство. Так, доведено, що стигматизація пов'язана з низкою негативних результатів, включаючи зниження якості життя, посилення ізоляції та змен-

шення доступу до лікування та підтримки [4]. Стигма також може вплинути на спосіб надання та доступу до лікування психічного здоров'я. Люди із захворюваннями психічного здоров'я можуть неохоче звертатися за лікуванням через страх стигми та дискримінації, і можуть не відчувати себе комфортно, розкриваючи свій стан медичним працівникам. Це може призвести до відсутності доступу до догляду та підтримки, а також може перешкоджати результатам лікування.

Стигма та дискримінація можуть ускладнити людям із захворюваннями психічного здоров'я доступ до освіти та зайнятості, а також можуть сприяти вищому рівню бідності та соціальної ізоляції. Стигма є однією з причин нерівності у сфері зайнятості для людей з психічними розладами, які піддаються прямій дискримінації через складнощі відносин з роботодавцем та/чи колегами на роботі. Менш очевидні прояви стигматизації: історично сформовані структурні перешкоди для конкурентного працевлаштування, загальне нехтування політикою інклюзивності на робочому місці та нерівність у працевлаштуванні для людей з психічними та емоційними проблемами. Існують негативні наслідки стигматизації для людей із психічними розладами, зокрема обмеження можливостей працевлаштування, відсутність кар'єрного зростання та низька якість трудового життя. Люди з психічними розладами частіше залишаються безробітними або отримують неповну зайнятість на нижчих посадах, які не відповідають їхнім навичкам чи підготовці [5; 6]. Стигматизація сприяє безробіттю людей із психічними захворюваннями та проблемами психіч-

ного здоров'я. Дослідження ситуації дозволили встановити, що: роботодавці та безпосередні керівники мають негативне ставлення до людей із психічними захворюваннями чи проблемами психічного здоров'я, що зменшує шанси людей із цими проблемами здоров'я бути прийнятими на роботу чи отримати підтримку; як розголошення, так і нерозголошення психічних захворювань або проблем із психічним здоров'ям може призвести до втрати роботи; очікувана дискримінація, само-стигматизація та ефект «навіщо намагатися» можуть призвести до недостатньої мотивації та зусиль, щоб зберегти або знайти роботу, і можуть призвести до безробіття; стигматизація є перешкодою для звернення за медичною допомогою, що може призвести до відсутності лікування та погіршення стану здоров'я, а згодом і до несприятливих професійних наслідків (наприклад, відпустка за хворобою, втрата роботи) [7].

Окремої уваги заслуговує проблема стигматизації шизофренії. Шизофренія – це серйозний психічний розлад, що характеризується такими симптомами, як ілюзії, галюцинації та дезорганізоване мислення. Це хронічний стан, який часто потребує лікування протягом усього життя і може мати значний вплив на функціонування та якість життя людини [8]. Незважаючи на успіхи в лікуванні та розумінні шизофренії, люди з цим станом, як і раніше, стикаються із суттєвою стигмою та дискримінацією. Стигматизація шизофренії є поширеною проблемою. Опитування, проведене в США, показало, що 58% респондентів висловлювали хоча б одну стигматизуючу думку про шизофренію, таку як переконання, що люди з шизофренією перебувають на межі насильства або є небезпечними. Інші дослідження показали, що люди з шизофренією часто стикаються з дискримінацією в різних сферах свого життя, включаючи освіту, роботу та житло [9].

Висвітлення шизофренії у ЗМІ часто посилює стереотипи та може сприяти зміцненню стигми та нерозуміння шизофренії суспільством. У багатьох випадках людей із шизофренією зображують жорстокими, небезпечними або непередбачуваними, зосереджуючи увагу на їхніх найгірших симптомах і ігноруючи той факт, що більшість з них можуть жити продуктивним і насиченим життям [10]. Зображення шизофренії в масовій культурі також може сприяти дискримінації та стигматизації людей із шизофренією, вони можуть стикатися з дискримінацією на роботі, у інших сферах життя, може сприяти соціальній ізоляції та іншим негативним наслідкам. Підвищуючи обізнаність і захищаючи

права людей з шизофренією, можливо працювати над більш інклюзивним і співчутливим суспільством. Одним із способів боротьби з негативним зображенням шизофренії в масовій культурі є використання позитивних моделей для наслідування та прикладів людей із шизофренією, які живуть повноцінним і успішним життям. Це важливо не тільки для людей з шизофренією, але і для суспільства в цілому, щоб забезпечити всім можливість жити повноцінним і сповненим життям.

Отже, стигматизація людей із психічними розладами, зокрема, з шизофренією, є досить актуальною проблемою. Стигматизація великою мірою пов'язана із образом людини із шизофренією в масовій свідомості. Наше дослідження спрямоване на визначення психосемантичних характеристик образу людини з шизофренією в масовій свідомості українців різного віку. Ми припускаємо, що образ людини із шизофренією у молоді буде менш стигматизований, ніж у старшого покоління.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження було проведено методом вільного асоціативного експерименту. *На першому етапі* були розроблені дві гугл-форми для збору асоціацій. Перша гугл-форма розрахована на молодше покоління (вікова група 18-30 років), друга – на старше (вікова група становить 40-60+ років). Вибірку становили 42 особи. В гугл-формі досліджуваним було запропоновано надати дві групи асоціацій: перша група стосувалася почуттів, викликаних словом-стимулом «шизофренія». Друга група асоціацій стосувалася образу людини із шизофренією. Досліджувані писали по 5 асоціацій в кожну групу. *На другому етапі* був проведений частотний аналіз асоціацій в двох групах. Найчастіші асоціації були відібрані для подальшого методу – ранжування. Кожна вікова група ранжувала асоціації відповідно до свого розуміння шизофренії. *Третім етапом* був процес факторизації отриманих ранжуванням даних та змодельовані факторні поля.

Розглянемо результати дослідження, отримані на вибірковій сукупності молоді. Шляхом частотного аналізу були виділені асоціації з найбільшою кількістю згадувань. В першій віковій категорії (молодь) найчастіше було азовано почуття: страх, співчуття, тривога, цікавість, сум, недовірливість, незрозумілість, байдужість, емоційність, дискомфорт (див рис. 1).

Найбільш значимою за першим фактором є асоціація «дискомфорт» (0,808792). Але при тому, досліджувані відчувають деяке співчуття

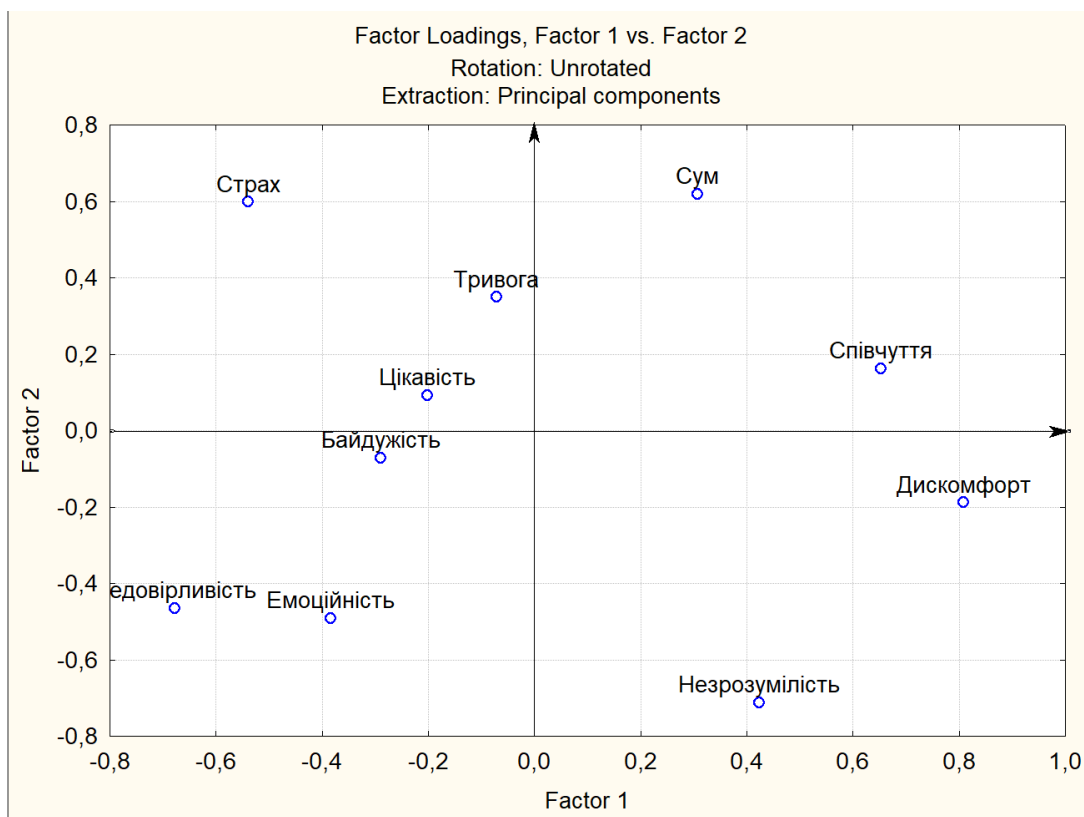

Рис. 1. Факторне поле асоціацій-почуттів до слова-стимула «шизофренія» (молодь)

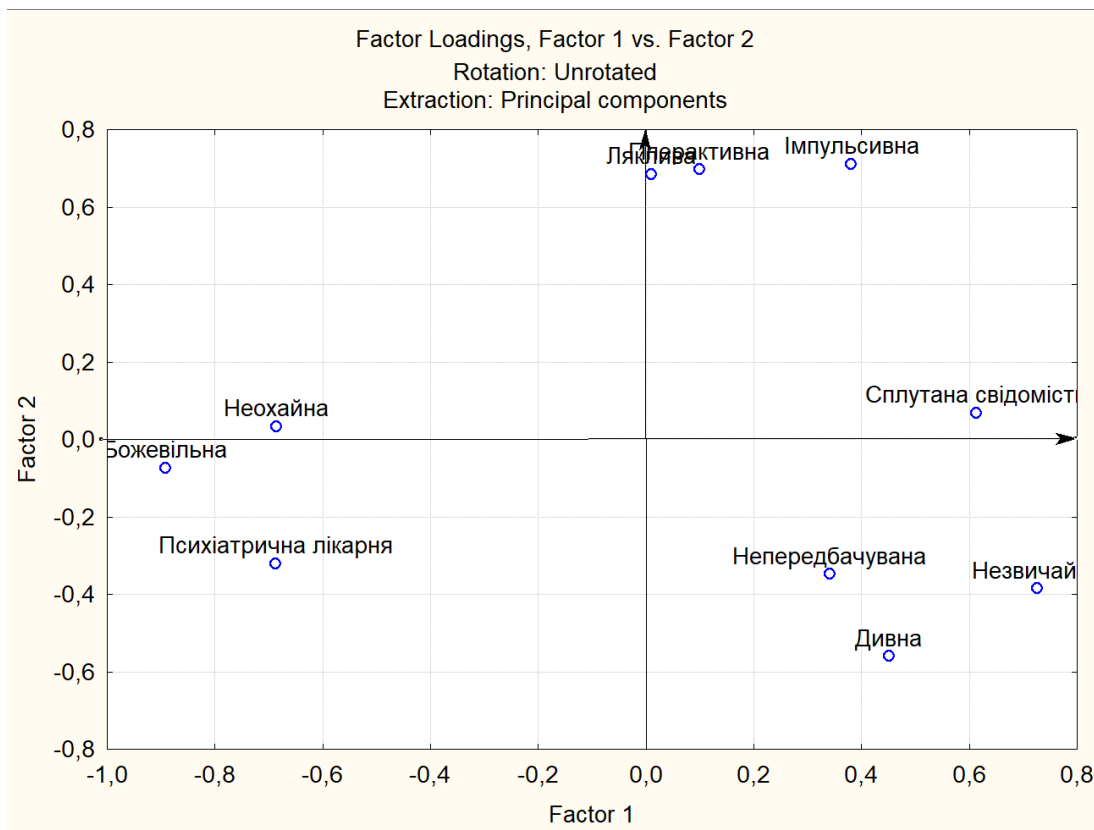

Рис. 2. Факторне поле асоціацій до слова-стимулу «людина із шизофренією» (молодь)

щодо людей із шизофренією (0,652807). За другим фактором найбільшу вагу мають категорії «сум» (0,618900) та «незрозумілість» (-0,711479). Далі перейдемо до аналізу самого образу людини із шизофренією у молоді (див рис. 2). Найчастішими асоціаціями на словосполучення «людина із шизофренією» були: дивна, незвичайна, гіперактивна, сплутана свідомість, імпульсивна, ляклива, непередбачувана, неохайна, божевільна, психіатрична лікарня.

Найбільш значимими асоціаціями по першому фактору виявилися «незвичайна» (0,726380) та «сплутана свідомість» (0,612708), а також «божевільна» (-0,891972), «психіатрична лікарня» (-0,686672) та «неохайна» (-0,685344). Тобто образ людини із шизофренією в досліджуваних включає незвичайність та нестандартність мислення. Людина ніби «виділяється» із основної маси. Тим часом з іншої сторони можемо припустити, що людина із шизофренією не принципово має бути «брудною, незграбною», необов'язково божевільною та не завжди знаходиться в психіатричній лікарні. При аналізі асоціацій, були випадки, коли досліджувані вказували «будь-хто і будь-де», що вказує на невизначеність та відсутність конкрет-

них параметрів зовнішності та поведінки людини із шизофренією.

За другим фактором бачимо тенденцію, що людина із шизофренією не обов'язково має бути дивна (-0,560470). На протиположності стоять три асоціації з високими значеннями: імпульсивна (0,710415), гіперактивна (0,697047) та ляклива (0,685273). Всі ці асоціації можуть свідчити про бурхливість тілесних реакцій, тобто очікується, що людина із шизофренією дещо активна та збуджена. Також можна відмітити деяку необізнаність досліджуваних – гіперактивність, імпульсивність та лякливість не є основною симптоматикою шизофренії і проявляться може індивідуально. Таким чином, можна відмітити дещо спотворений образ людини із шизофренією.

У досліджуваній групі старшого покоління ми отримали інші результати. Найчастішими асоціаціями-почуттями виявилися: страх, співчуття, хвороба, безпорадність, жалість, занепокоєння, тривожність, розгубленість, сум, нестабільність. (див Рис. 3). Як і в першій групі, почуття «страх» найчастіше називається досліджуваними, але при факторному аналізі «страх» отримав значення -0,679612 за першим фактором і -0,290216 за другим.

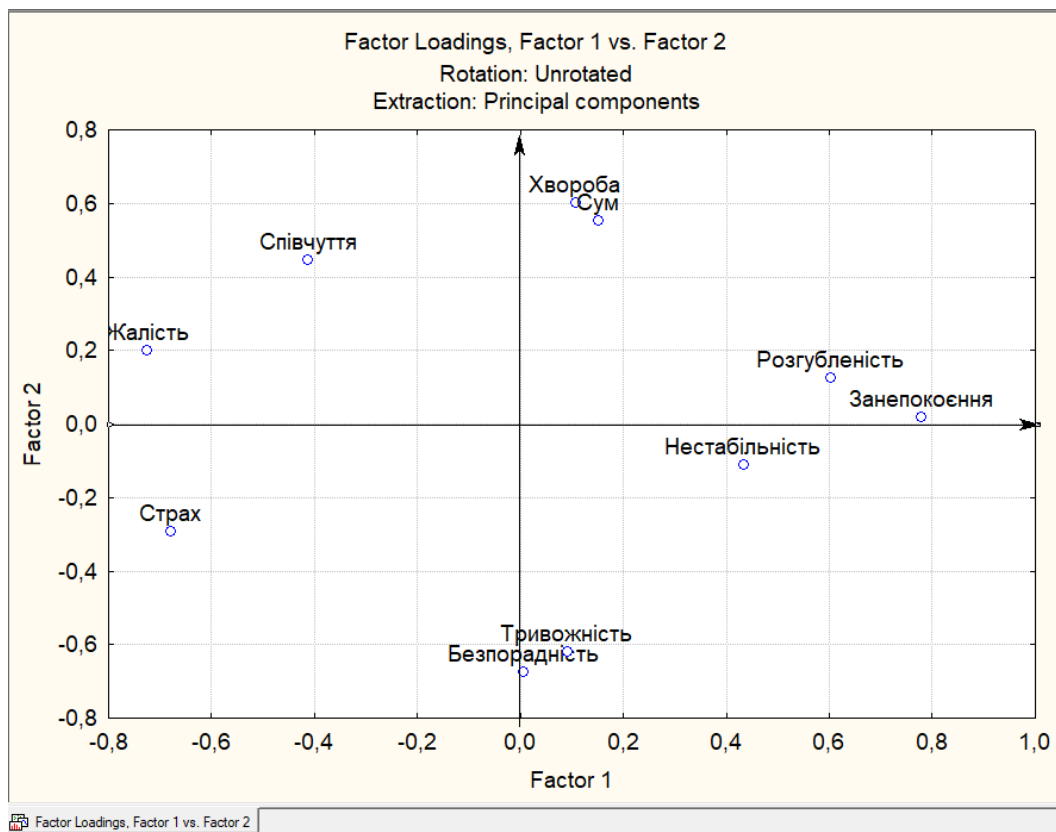

Рис. 3. Факторне поле асоціацій-почуттів до слова-стимула «шизофренія» (особи старшого віку)

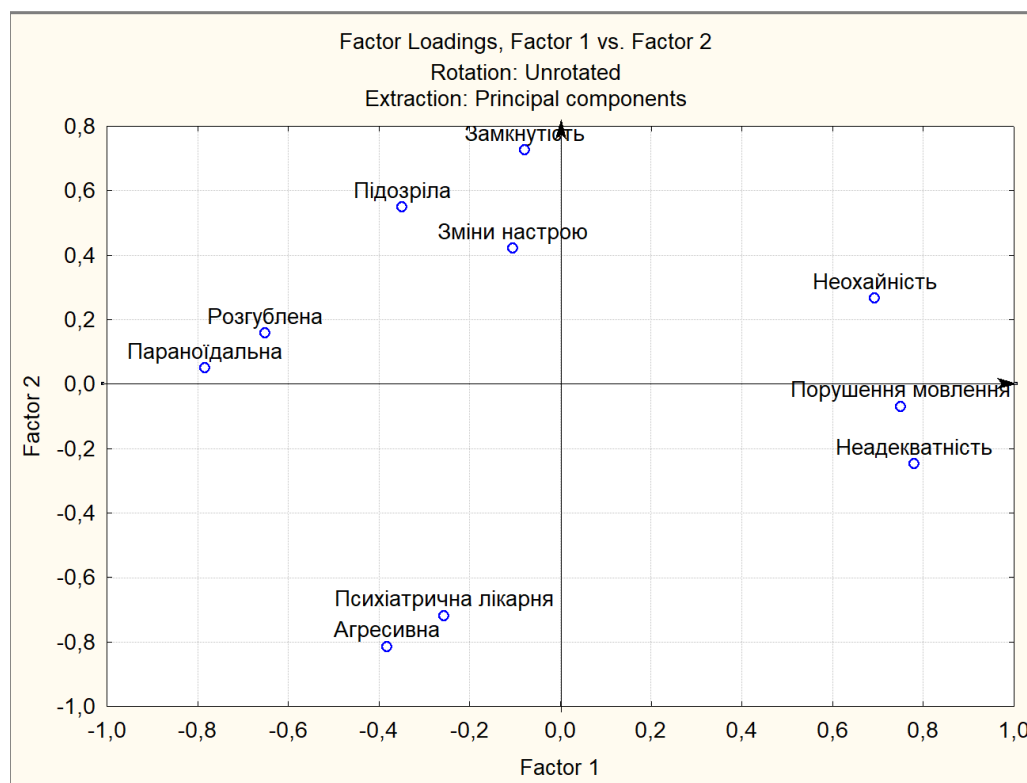

Рис. 4. Факторне поле асоціацій до слова-стимулу «людина із шизофренією» (особи старшого віку)

Найбільш значимими асоціаціями за першим фактором є «занепокоєння» (0,778879) та «розгубленість» (0,602790), що вказує на деяке нерозуміння, «як я маю себе почувати відносно цього розладу?». На противагу цим асоціаціям бачимо «жалість» (-0,725678) та «страх» (-0,679612). Можемо припустити, що занепокоєння може бути стосовно себе та своєї безпеки. Тим часом за другим фактором найбільш значимими асоціаціями є «хвороба» (0,602339) та «сум» (0,553700). «Невиліковна хвороба» є поширеною стигмою серед психічних розладів, і люди частково відчують смуток через це. Спрацьовує емпатія або, можливо, ввічливість. І як можна бачити на семантичному полі, для окремої групи досліджуваних смуток має особливе місце в сприйнятті поняття шизофренії.

Якщо подивитись на сам образ людини із шизофренією у старшого покоління (див рис. 4), то були названі такі асоціації: неохайність, неадекватність, порушення мовлення, замкнутість, зміни настрою, підозріла, параноїдальна, розгублена, агресивна, психіатрична лікарня.

Можемо побачити, що за першим фактором найбільш значимою асоціацією в цьому випадку виступили «неадекватність» (0,780347), «пору-

шення мовлення» (0,751060) та «неохайність» (0,693172). Цей образ є достатньо специфічним та, імовірно, більш стигматизованим на відміну від уявлень молоді. Неадекватність розглядається як поведінка, що порушує правила та норми. Порушення мовлення означає неспроможність виражати свої думки та комунікувати з іншими. До цього всього ще доєднується неохайність – брудний одяг, сплутане волосся тощо. Цей образ однозначно має ознаки стигматизації, бо, наприклад, неадекватність можна розглядати як і небезпечну поведінку. Неохайність вказує на або байдужість, або неможливість слідкувати за собою, що у свою чергу образ людини із шизофренією, як такий, що не може дати собі ради. На противагу є категорії «параноїдальна» (-0,782672) та «розгублена» (-0,650894). Тобто людина із шизофренією сприймається неадекватною, але не розгубленою та не параноїдальною, ніби вона не спроможна усвідомити свої думки і дії.

За другим фактором найбільш значимим є асоціація «замкнутість» (0,725912) та «підозріла» (0,549379). Підозрілість часто постає як захисна реакція: «я не знаю, на що ця людина спроможна, тому буду більш уважним до неї». Також має негативне значення, може провокувати

відчуття небезпеки, що є не менш стигматизуючим. З іншої сторони можемо побачити асоціації «агресивна» (-0,815113) та «психіатрична лікарня» (-0,719629). Знову ж таки, прослідковується тенденція «необов'язково має бути в психіатричній лікарні» та «необов'язково агресивна». Тобто існує нерозуміння цілісної картини цього розладу відсутність базових знань про симптоматику шизофренії. Неоднозначність та нерозуміння феномену шизофренії зумовлює змішані почуття, побоювання та стигму, яка може проявлятися в упередженнях та дискримінації.

Висновки. Емпіричне дослідження дозволило виявити, що існує певна невизначеність та неконкретність у психосемантичних характеристиках зовнішності та поведінки людини із шизофренією.

Результати факторного аналізу показали, що досліджувані молодого віку відчувають страх, деякий дискомфорт і, одночасно, співчуття щодо людей із шизофренією. Найчастіше асоціаціями на словосполучення «людина із шизофренією» є: дивна, незвичайна, гіперактивна, сплутана свідомість, імпульсивна. Образ людини із шизоф-

ренією у молоді акцентує на незвичайності та нестандартності поведінки й мислення.

Люди старшого віку більше схильні відчувати страх, смуток, занепокоєння, розгубленість стосовно шизофренії. Було названо такі психосемантичні характеристики образу людини із шизофренією: неохайність, неадекватність, порушення мовлення, замкнутість, зміни настрою, підозріла, параноїдальна, розгублена, агресивна. Найбільш значимими асоціаціями є «неадекватність», «порушення мовлення», «агресивність» та «неохайність». Цей образ є більш стигматизованим, на відміну від уявлень молоді. Він містить очікування небезпечної поведінки.

Таким чином, уявлення про людину з шизофренією в масовій свідомості свідчать про відсутність знань про феномен шизофренії, його симптоматику та мають ознаки стигматизації. Перспективами нашого дослідження є розробка психоедукаційних та просвітницьких заходів для представників різних вікових груп з метою протидії стигматизації та дискримінації осіб із психічними розладами.

Список використаних джерел

1. Goffman E. Stigma: notes on the management of spoiled identity. Englewood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, 1963. 147 p.
2. Clement S, Schauman O, Graham T, Maggioni F, Evans-Lacko S, Bezborodovs N, Morgan C, Rüsch N, Brown JS, Thornicroft G. What is the impact of mental health-related stigma on help-seeking? A systematic review of quantitative and qualitative studies. *Psychol Med*. 2015. Vol. 45(1). P. 11–27.
3. Corrigan P. W., Rao D. On the self-stigma of mental illness: stages, disclosure, and strategies for change. *Can. Journal Psychiatry*. 2012. Vol. 57(8). P. 464–469.
4. O'Donnell, A.T., & Habenicht, A.E. Stigma is associated with illness self-concept in individuals with concealable chronic illnesses. *British Journal of Health Psychology*. 2022. P. 136–158.
5. Stuart, Heather. Mental illness and employment discrimination. *Current Opinion in Psychiatry*. 2006. Vol. 19(5). P. 522–526.
6. Stuart H. Stigma and work. *Healthc Pap*. 2004. Vol. 5(2). P. 100–111.
7. Brouwers E. P. M. Social stigma is an underestimated contributing factor to unemployment in people with mental illness or mental health issues: position paper and future directions. *BMC Psychol*. 2020. Vol. 8(1). P. 36.
8. Brown A. S. The environment and susceptibility to schizophrenia. *Prog Neurobiol*. 2011. Vol. 93(1). P. 23–58.
9. Walsh E., Buchanan A., Fahy T. Violence and schizophrenia: examining the evidence. *British Journal Psychiatry*, 2002. P. 490–500.
10. Owen P. R. Portrayals of schizophrenia by entertainment media: a content analysis of contemporary movies. *Psychiatr Serv*. 2012. Vol. 63(7). P. 655–659.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-3>

Kyrychenko Viktor

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE

Abstract. The article presents a theoretical analysis of the problem of the impact of hybrid warfare on society. The main strategies of ideological and cultural influence of the enemy on the mass consciousness of people are highlighted. We have established that a conventional war in the conditions of the information society has no expediency and cannot lead to a constructive result. War in modern conditions is an archaic phenomenon, therefore the entire civilized world condemned Russia's armed aggression against Ukraine. One of the tasks of the hybrid war is to disrupt the objective perception of the world, distort the surrounding reality and make people despair in the future. In the conditions of the Ukrainian-Russian war, the informational and ideological confrontation did not give the Russians success on the battlefield, on the contrary, the beginning of the conventional war was the result of a loss on the informational front. The article describes the results of research into the locus of control over the future of Ukrainians who have not left the territory of Ukraine since the beginning of the war. One of the components of the apperception of the future is information resources that help a person to construct reality in the near and far perspective. According to the results of the survey, Ukrainians perceive the future positively, even in conditions of war. The subjects were found to have an external locus of control and a tendency to rely on themselves in solving life tasks. The main information resources used by the researched for a positive apperception of the future are sources that distribute not objective, but desired information. One of the factors that leads to the destabilization of the apperception of the future is the long-term lack of connection of the individual with the information space, which disappears after the long-term mass missile strikes on the critical infrastructure of Ukraine by Russia. Information and access to it is one of the basic needs of an individual to maintain a positive perception of objective reality and counteract the negative perception of the consequences of war. The research used informational materials that were created after the start of a full-scale war between Ukraine and Russia. Based on the results of the research, we found that topics related to military events or facts that illustrate victory over the enemy are popular among youth and early adulthood. Such texts evoke strong positive emotions in the researched. The topics of war in the information space distort the perception of reality and form an inadequate attitude towards the war and its consequences. Content that is related to aggression, military victories, casualties from the enemy causes more interest than topics that are not related to war. Militarily neutral topics are perceived as emotionally neutral and of little interest. As a result, Ukrainian society becomes oriented towards the consumption of information of a military nature, which affects the media market. War becomes an adequate period of society's functioning, and its methods become a norm of social life, which poses a significant danger for ensuring the mental health of Ukrainian society. Spending a significant part of time for the consumption of militarized content, the subject of information relations becomes a participant in the war at the level of media texts, audiovisual content and involvement in digital activity. In the post-war period, Ukrainian society will need psychological demilitarization of many spheres of social life. Not only military personnel who have certain psychological training, but also ordinary citizens became participants in military events. It is they who do not have an adequate idea of war and its consequences, they consider it an adequate and socially acceptable way of resolving conflicts.

Keywords: war, locus of control, apperception of the future, information space.

Кириченко Віктор

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті здійснюється аналіз сучасного українського медіапростору та його вплив на ключові елементи психологічної безпеки особистості в умовах гібридної війни. Гібридна інформаційно-психологічна

інтервенція росії почалася задовго до початку повномасштабного вторгнення на території України, що знайшло певний відгос у міграційних тенденціях та загальному психологічному стані населення України, готовності до протистояння, до ведення затяжної війни. Інформація в умовах війни є вагомим ресурсом побудови образу майбутнього на основі узагальнення прогностичних показників розвитку подій, учасником яких є українці. В контексті українського досвіду ведення війни ми можемо констатувати, що українське суспільство виявилось психологічно стійким до ведення війни та аргументованого сприйняття можливих варіантів майбутнього. За результатами нашого дослідження було встановлено, що українці мають позитивний стійкий образ майбутнього, розглядають військові негаразди як тимчасове явище, яке матиме позитивне завершення для українського суспільства. Українці частіше усього використовують інформаційні ресурси, які поширюють не правдиву інформацію, а ту, яка відповідає їх позитивним очікуванням. Найбільш популярними ресурсами є месенджери та відеохостингові сервіси, які важко контролюються на предмет об'єктивності контенту, а отже дають можливість достатньо серйозно змінювати інформацію відповідно до редакційної політики ресурсу. Ми встановили, що між показниками оцінки об'єктивності інформаційного ресурсу та його популярністю (частотою використання) існує обернений кореляційний зв'язок. Тематика найбільш популярного інформаційного контенту стосується військових перемог українців на фронті, занепадом росії, закінченням війни в близькому майбутньому, перемогою України у війні. Такі тенденції в інформаційному просторі мають також негативні наслідки у майбутньому, оскільки матимуть інертність впродовж тривалого часу та формуватимуть в українців культ війни.

Ключові слова: гібридна війна, локус контролю, апперцепція майбутнього, інформаційний простір.

In the conditions of hybrid warfare, the informational and ideological confrontation begins when conventional weapons fail to produce results. Its goal is to undermine the trust of the population in the government and its ability to ensure a desirable future. The informational and ideological confrontation is the primary tool of 21st-century warfare and is a result of the evolution of human culture, which has turned destructive weapons into weapons that create. In the modern media environment, when it comes to information society countries, terms like «trade», «market», «technological» and «paradigmatic» wars are increasingly encountered. War, no matter how inhumane it may seem, has become a driving force of human evolution.

The earliest tools were primarily used for aggression, and the first craft mastered by humans was the art of war. American neuroendocrinologist R. Sapolsky suggests that the emergence of the human species is a result of a shift in the role of evolutionary fitness of aggression for the survival of the species [8]. Human intelligence has led to a gradual departure from animalistic forms of aggression and a shift towards conflict in a different dimension. The early hominids learned to restrain their «killer instincts» and being «intelligent human» means precisely not to kill or to do so only out of necessity. Archaic forms of warfare are perceived in any 21st-century culture as an unacceptable manifestation of inhumanity, a violation of traditional values. No culture can justify even conventional warfare, and the concept of a «humane war» is absurd.

Hybrid warfare expands the range of tools that can be used in military confrontation. In the context

of an information society, ideologies, culture, religion, and other centers of group values serve as weapons that aggressors seek to propagate within the territory of the opponent using modern information and communication technologies [2]. Hybrid warfare arises as a result of recognizing the destructiveness of any armed resolution of local or geopolitical conflicts. This particularly applies to the economic infeasibility of using conventional weapons in an information society, as the destruction, primarily of economic infrastructure, has a negative impact on the global economy. The consequences of war in the context of the global economy will be felt not only by the warring countries (assuming they are participants in the global market), as illustrated by the Ukrainian-Russian war, the full-scale phase of which began in 2022. The laws of social organization in an information society do not adhere to archaic rules of warfare that were established in colonial societies. According to Yevhen Mahda's definition, «hybrid warfare is the desire of one state to impose its political will on another (others) through a complex of political, economic, and information measures without declaring war in accordance with the norms of international law» [7, P. 4]. While aggressive physical warfare is condemned by the global community, the tools of hybrid warfare are considered entirely legal and justified from the perspective of evolutionary fitness. The ideological battle is a new form of human confrontation, where bloggers and journalists take on the role of soldiers, and the battlefield extends across the expanses of the global information network. Instead of military equipment and ammunition, the weapons employed are audiovisual content.

The global community is witnessing one of the largest conflicts between colonial autocracy and civilized democratic information society. However, the «last empire of the world» seeks to use the weapons of the civilized world – information – to gain an advantage on the battlefield. For them, the information-psychological confrontation serves as an auxiliary tool, used in preparation for conventional warfare. Recognizing that they lack sufficient informational resources to popularize their worldview, they attempted an aggressive military-tactical operation simultaneously utilizing the potential of instruments for conducting information-psychological attacks. In the context of the Ukrainian-Russian war, these tactics are used to demoralize the personnel of the security forces and undermine the trust of the civilian population in them. The hybrid war unleashed by Russia against Ukraine has undergone a series of transformations: from the informational popularization of fraternal relations to the ideological legitimization of genocide against Ukrainians. The hybrid war, which can confidently be stated, Russia lost to Ukraine and the civilized information society. The systematic information-psychological attacks failed to convince Ukrainians that their future prospects within any union with Russia were better than a union with the European community. Russia suffered an ideological defeat because Ukrainians had the opportunity to realistically assess the quality of their visible future within each of these «unions» and the obvious civilizational choice of the European community destroyed all plans for the «peaceful» absorption of Ukraine. Russia lost to Ukraine twice in the hybrid war: in 2005 and 2014, each time culminating in massive protests by Ukrainians against despotism and a change in the geopolitical vector of activity. This led to a change in Russia's foreign policy and a focus on preparing for the armed occupation of Ukraine. Russia's defeat in the hybrid war against Ukraine became the reason for the full-scale war in 2022.

The overall objective of the information-ideological confrontation in the context of hybrid warfare is to discredit the values of the enemy and instill disillusionment in people about the future. The enemy's information-psychological attacks are aimed at creating an anxious state (generalized anxiety about the future), which arises from the inability to apprehend the future. These measures in the information space are primarily conducted to catastrophize the future. This leads to the emergence of panic moods, depression, and anxiety disorders. The basis of internal locus of control is the

individual's awareness of their ability to control any situations that arise in the foreseeable future. Military psychologist Oleg Karachynsky believes that one of the consequences of war (or its instruments) is the loss of the future: «Our 'self' is not limited to the body and worldview; our self is also a projection of our own future. Currently, there are attempts to steal this future from Ukrainians»¹. Eric Anderson, Nicholas Carlton, Michael Difenbach, and Paul Han note that the state of uncertainty that arises in the context of hybrid warfare exhausts individuals. Situational mobilization of human resources at the physiological and cognitive-emotional levels eventually becomes oppressive, leading to war fatigue [9]. Over time, the emotional reaction to events of war becomes suppressed, and the predominant emotions associated with future events take on a negative tint. The main sources of uncertainty in this regard are the implication of future scenarios, inadequate understanding of one's own behavior in an unstable future, and limited access to information [10].

In the context of hybrid warfare, uncontrolled information flows have a destructive impact on individuals, with a portion of it being produced by the enemy to further destabilize them. According to the research conducted by T.S. Hurlieva and N.Yu. Zhuravlyova, in conditions of informational uncertainty, the overall level of internality in personality decreases, as well as the level of basic self-trust [1]. Self-doubt is a consequence of the destruction of the future image, as individuals lose the ability to influence it, and their functions within it are limited to basic survival needs (for many Ukrainians during the war, the need to «survive» became paramount). All other functions are put on hold or delegated to someone else. The sense of helplessness that arises in the context of hybrid warfare leads to a loss of initiative in resolving everyday tasks, reduces overall activity levels, and fosters a feeling of personal powerlessness.

War, like other complex social phenomena, finds its reflection in the media space. As an inherently non-humane phenomenon from the perspective of the values of an information society, it never acquires a positive portrayal and is exclusively viewed as a form of aggression that contradicts the fundamental tenets of modern humanism. There can be no positive image of war, especially in the context of confronting aggression (defense, protection), and

¹ <https://forbes.ua/lifestyle/trivoga-neviznachenist-maybutnogo-isterika-11-nayposhirenishikh-mentalnikh-problem-cherez-viynu-ta-sposobi-ikh-virishennya-vid-viyskovogo-psikhologa-16032022-4701>

attitudes towards its outcomes invariably evoke negative emotions. However, as evidenced by the practice of media discourse and the information representation of the Ukrainian-Russian war, the informational content disseminated by all media resources under Ukrainian control currently elicits indifferent feelings in the average content consumer and, to some extent, contributes to the emergence of positive emotions. This serves as a signal of societal attitudes towards «war» and a symbolic reflection of the people's motivation to continue it. At a certain stage of the military-ideological confrontation, Ukrainian society transitioned from collectively realizing the necessity of peace through negotiations (minimizing the inhumane consequences of the confrontation) to a vividly and semantically articulated societal awareness of the categorical pursuit of peace through victory (which inevitably leads to inhumane consequences such as human casualties, infrastructure destruction, and a decline in well-being). As a result, the contextual rhetoric of portraying military events changes: it is no longer about good triumphing over evil, but rather only evil being capable of defeating evil. Consequently, all inhumane and antisocial actions by the «victims» (this term is rarely used in such circumstances) are not only justified but also encouraged. The media space, following the laws of the market (due to the formation of significant demand), becomes filled with content that shifts from traditional themes of peace to sharp and socially popular themes of war. It resonates so strongly within society that it becomes a subject of discussions in online news, television shows (even of an entertainment nature), literature, and art. War, in all its inhumane bloodshed, leading to victory, evokes positive emotions and generates a certain demand for consuming corresponding content. The Ukrainian media market quickly responds to this demand, producing a large quantity of content of varying quality, ranging from objective depictions of war events to blatant emotional manipulations, fabrication of facts, or distortion. The theme of war currently has no age, social, or ideological limitations.

The main challenge for individuals in post-war reality lies in the constant inertia of perceiving reality through the lens of wartime. Post-war memories intrude into post-war realities, compelling individuals to live by the laws of wartime and analyze media content for the presence of information directly or indirectly related to military events. In the post-war period, psychological rehabilitation will be needed not only for direct participants in active combat but also for society as a whole, which will continue to

instinctively live by the laws of wartime. The horrors of war can, at some point, become a part of the everyday reality of the future, posing a challenge for the subsequent restoration of the mental well-being of Ukrainian society.

In the context of the Ukrainian-Russian war, the enemy attempts to demoralize the population of Ukraine by using the following blocks of informational content²: 1) «Ukraine is destined to lose» (instilling doubt and demoralization in the population and among the ranks of the security forces regarding victory); 2) «The war will be long» (deterioration of well-being and potential losses: housing, employment, loss of relatives, or personal death); 3) «Europeans are not your friends» (implying potential occupation of Ukrainian territory by neighboring countries). Content promoting ideological, cultural, and historical affinity between Ukrainians and Russians disappears. Based on the results of our research conducted in 2018 as part of an international scientific seminar «Political representation of national minorities» in collaboration with the Institute of Sociology at the University of Warsaw, we conducted research that revealed a cultural and historical distancing between Ukraine and the CIS countries, particularly Russia and Belarus, has already taken place. Therefore, in the hybrid confrontation of the Russian-Ukrainian war, the enemy does not count on cultural and political rapprochement [3]. Instead, historical traumas of past interactions between Ukrainians and Russians have been reactivated. This is particularly true for events such as the Holodomor of 1932-1933 and the Great Terror of 1936-1937. Ukrainians develop phobic reactions towards Russians, which are linked to the previous traumatic experience of historical coexistence [6]. Russian attempts to intimidate Ukrainians involve spreading information about the «atrocities» committed by Russian soldiers on Ukrainian territory, which are portrayed as a «punishment» for Ukrainian disobedience. In the Russian media space, the openly criminal actions of the Russian army are not denied but rather justified as «necessary measures to achieve the stated goals».

The enemy understands that Ukrainians have, to some extent, adapted to the war and developed a complex set of adaptive mechanisms for survival in conditions of potential danger. For this reason, they have begun to destroy the energy and information-communication network, with a particular focus on the energy infrastructure. One of the objectives of

² According to the generalizations of audiovisual and textual content of advertising nature (non-organic promotion) on the social media platform Facebook.

these measures is to promote information deprivation among Ukrainians. Information is a vital resource for interpreting the external world, and in times of uncertainty, the need for information grows exponentially. According to our research, it has been found that during periods of social tensions, there is a significant increase in the duration of information consumption sessions. In 2014, the average duration of an information consumption session among young and early adult individuals was 144 minutes, while in 2022, it increased to 189 minutes. In contrast, in 2016, it was 128 minutes [4]. The lack of electricity not only deprives Ukrainians of essential household resources such as heating, water, and light, but also of information, which is particularly crucial in times of uncertainty.

In December 2022, we conducted a survey among residents of the Zhytomyr region aimed at assessing the level of subjective perception of military actions in regions that are not directly involved in active combat operations. These regions are considered rear areas, and therefore the enemy employs methods of information-psychological pressure against them, including demoralization, undermining confidence in victory, information deprivation, and catastrophizing the future. To achieve these goals, the enemy attempts to damage critical infrastructure in Ukraine, particularly the energy and information-communication sectors. The study involved 75 adult participants. According to the results of our study, the absence of telephone communication (36.36%) and the lack of information about the course of the war (24.24%) caused the greatest concern among the participants during periods of power outage. The absence of water (3.03%) and heating (18.18%) generated the least amount of anxiety. A majority of the respondents (54.55%) expressed relatively strong confidence in the future, while 18.18% were uncertain about their future. However, 93.94% had a positive outlook on the future. The highest level of confidence was placed in the Armed Forces of Ukraine (45.45%) and their families and loved ones (33.33%). The lowest level of confidence was found in faith in God (9.09%) and the ability to contribute to the fight against the enemy (3.03%). In terms of their perception of the future, the participants were divided, with 39.39% having a clear vision of the future within a year and 27.27% envisioning it for the rest of their lives. The participants unanimously considered a positive outcome of the Ukrainian-Russian war and firmly believed in Ukraine's victory, seeking to emphasize it. According to the results mentioned above, when asked about their opinion

on the outcome of the Ukrainian-Russian war, all respondents expressed confidence in Ukraine's victory. Among them, 65% were confident in the restoration of Ukraine's territorial integrity as of 1991, 27% believed in the return of territories as of February 23, 2022, and only 8% envisioned a frozen conflict with an indefinite timeline and gradual withdrawal of Russian forces from Ukrainian territory. These results indicate that after almost a year of full-scale war with Russia, Ukrainians do not exhibit catastrophic thinking about the future, although there are some limitations to their positive perception of it.

By choosing the strategy of destroying the energy infrastructure, the enemy demonstrates a military mindset aligned with colonial society. In an information society, information is of the utmost value as it allows for the resolution of various everyday, production, and social problems. A person deprived of basic means of existence, such as water, food, and warmth, but having access to the internet and cellular communication, can easily solve these problems in cooperation with others who find themselves in a similar situation. The military destruction of the information infrastructure, considering its extensive nature, is not feasible in Ukraine. Among the main resources of the locus of control over the future for the participants, the informational network remains significant. Most frequently, the participants utilize the Internet: social media and search engines, which are the most accessible and trusted by the participants (Tab.1).

Table 1

Features of Interaction with Information in the Context of War

	List of information resources used by Ukrainians	Degree of trust	Degree of availability	Frequency of use
1	TV	3,9	6,4	4,2
2	radio	7,8	3,6	3,1
3	press	3,6	2,7	2,7
4	public libraries (including electronic)	8,8	2,3	1,8
5	web resources	3,8	8,8	7,5
6	social networks	6,1	9,2	8,4
7	telephone services	2,8	6,5	4,2
8	correspondence, e-mail	3,3	7,2	3,2
9	search engines	7,4	8,3	7,2

The statistical correlation between the trust level indicators and the frequency of usage is $p = -0.041496291$. This suggests that the trust level does not influence the number of references to

informational resources in the search for objective information. It can be concluded that the average Ukrainians seek not truthful but rather optimistic information, which is supported by the results of our previous research [5]. Such content supports Ukrainians and counteracts the emergence of depressive states, despair, and demoralization. This is also indicated by the statistical correlation between the indicators of «accessibility» and "trust" to informational resources, which is $p = -0.301090716$. This may be the result of a certain state information policy or a temporary, chaotic phenomenon against the backdrop of the military confrontation. However, for Ukrainians at the moment, the important aspect in terms of accessibility is not objective sources of information, but those that disseminate expected and psychologically supportive information. The correlation between the degree of «accessibility» and the «frequency of usage» of content from specific informational resources is expected to be high. During times of war, false information takes precedence over truthful information. The information that contains a desired description of the surrounding reality is emphasized, even if it violates the requirements of impartiality and objectivity. In our opinion, this is a temporary state that normalizes towards the norms of objective perception of reality that exist in an information society. One of the norms of an information society is the ability to verify information by any of its members. In comparison with the 2018 study, the results have not changed significantly:

adult respondents continue to predominantly use digital social networks and Internet search engines to obtain up-to-date information about the situation in Ukraine and the world [4]. Overall, the obtained results from previous periods and after the onset of full-scale invasion indicate that during periods of societal upheaval, including conditions of war, both conventional and information-ideological, an important aspect of psychological resistance is the individual's ability to perceive the future positively and search for or produce corresponding informational content. It instills a belief in a positive future in people and generates possibilities that prevent the fatalistic view of the consequences of war within individual life histories.

Up-to-date information of a positive nature is extremely important for projecting the future. Ukrainians need positive informational reinforcement that enhances their confidence in the future and their ability to influence its course. This poses a danger in terms of the enemy conducting information-psychological attacks within the framework of hybrid warfare. The Ukrainian security and defense system needs to develop an effective system of hybrid defense for the population against the influence of destructive and harmful content. The internal locus of control over the future is one of the indicators of the readiness of the Ukrainian population for prolonged resistance on the information front, provided there is a preserved adequate understanding of the problems and challenges that Ukrainians face during and after the war.

Список використаних джерел

1. Гурлева Т. С., Журавльова Н. Ю. Довіра до себе як важливий атрибут стресостійкості особистості в умовах інформаційної війни: взаємозв'язок понять. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Том 33 (72), № 4. С. 76–82.
2. Дорошкевич А. С. Гібридна війна в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2015. № 2(25). С. 21–28.
3. Кириченко В. В. Зміни стереотипів міжетнічного сприйняття українців північно-західного регіону в період з 2002 по 2015 рік. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 6. Житомир-Київ-Краків : Вид. О.О. Євенок, 2017. С. 137–144.
4. Кириченко В. В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
5. Кириченко В. В. Психологічний аналіз медійного дискурсу російсько-української війни. *Габітус*. 2022. Випуск 41. С. 239–244.
6. Кириченко В. В., Савиченко О. М. Genocides in the collective memory of ukrainians: the psychological practice of coping. *Десятий Міжнародний Симпозіум з Мультидисциплінарного Вивчення Пам'яті «Пам'ять геноцидів / Геноциди пам'яті», 13-14 жовтня 2022*, Інститут соціальних і гуманітарних наук «Альфонсо Велес Плієго» Заслуженого Автономного Університету Пуебла (Мексика) і Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. URL : <https://view.genial.ly/63465456d1252f0011938b12>
7. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
8. Сапольскі Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас / пер. з англ. Любенко. Київ : Наш Формат, 2021. 672 с.
9. Anderson E. C., Carleton N., Diefenbach M., Han P. K. J. The Relationship Between Uncertainty and Affect [Electronic resource]. *Frontier Psychol., Sec. Theoretical and Philosophical Psychology*. 2019. November, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02504>
10. Han P. K. J., Klein W. M. P. P., Arora N. K. Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy [Electronic resource]. *Medical Decision Making*. 2011. Vol. 31, Is. 6. P. 828–838. <https://doi.org/10.1177/0272989X10393976>

Моляко Валентин

*дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук,
професор, завідувач лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

Шепельова Марія

*кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

ПРОЯВИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ПРИ РОЗВ'ЯЗУВАННІ СТУДЕНТАМИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ З ВИСОКИМ СТУПЕНЕМ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена виявленню проявів застосування перцептивно-мисленневих стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної стратегії при розв'язанні студентами експериментальних ситуацій з високим ступенем невизначеності. З цією метою проведено експериментальне дослідження серед студентів I–VI курсів спеціальності «Психологія» та студентів III курсу спеціальності «Соціальна робота» Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського протягом 2022/2023 навчального року (n=106). Здійснено контент-аналіз розв'язання студентами експериментальної задачі, формулювання умови якої характеризується наявністю парадоксальних дій головного учасника, причини яких необхідно пояснити. Контент-аналіз відповідей студентів дозволив виявити прояви застосування студентами основних перцептивно-мисленневих стратегій. Встановлено, що: 1) перцептивно-мисленнєву стратегію аналогізування застосовує більшість досліджуваних – 67%; 2) перцептивно-мисленнєву стратегію комбінування – 25% студентів; 3) перцептивно-мисленнєву стратегію реконструювання – 39% студентів; 4) прояви застосування студентами універсальної перцептивно-мисленнєвої стратегії виявлено у 13% досліджуваних. Здійснено розподіл змісту відповідей за ступенем оригінальності. За формою відповідей виявлено: 1) прості констатації, без роз'яснення – 61%; 2) містять опис ситуації – 12%; 3) мають роз'яснення мотивів вчинку крадія – 18%; 4) містять і опис ситуації, і роз'яснення – 17%; сформульовано висновок – 1%. Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що більшість студентів нашої вибірки виявляють початковий, елементарний рівень творчого мислення, застосовуючи перцептивно-мисленнєву стратегію аналогізування, даючи відповіді у форми простих констатацій, без опису і роз'яснення, що вказує на необхідність розробки і впровадження психолого-педагогічних засобів для розвитку творчого мислення студентів ЗВО.

Ключові слова: творче мислення, невизначеність, перцептивно-мисленнєва стратегія, сприймання, розуміння, студенти, контент-аналіз.

Molyako Valentyn

*Valid Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Head of the Laboratory of Psychology of Creativity
of G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*

Shepelova Mary

*Candidate of Psychological Sciences,
Senior Researcher of the Laboratory of Psychology of Creativity
of G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*

CREATIVE THINKING MANIFESTATIONS IN THE SOLVING PROCESS OF EXPERIMENTAL SITUATIONS WITH A HIGH DEGREE OF UNCERTAINTY BY STUDENTS

Abstract. The article is devoted to revealing manifestations of the use of perceptive-mental strategies of analogizing, combining, reconstructing, and universal strategy when solving experimental situations with a high

degree of uncertainty by students. For this purpose, an experimental study was conducted among students of the I-VI courses of the specialty «Psychology» and students of the III course of the specialty «Social Work» of the V.I. Vernadsky Taurida National University during the 2022/2023 academic year (n=106). A content analysis of the students' experimental task solving was carried out, the formulation of its condition is characterized by the paradoxical actions of the main participant, the reasons for which must be explained. The content analysis of the students' answers made it possible to reveal the manifestations of the main perceptive-mental strategies, used by students. It was established that: 1) the analogization perceptive-mental strategy is used by the majority of the researched – 67%; 2) the combining perceptive-mental strategy – 25% of students; 3) the reconstruction perceptive-mental strategy – 39% of students; 4) the manifestations of students' use of a universal perceptive-mental strategy were found in 13% of the subjects. The content of the answers was divided according to the degree of originality. According to the form of answers, the following were found: 1) simple statements without explanation – 61%; 2) contain a description of the situation – 12%; 3) have an explanation of the motives of the act of theft – 18%; 4) contain both a description of the situation and an explanation – 17%; the conclusion is formulated – 1%. Summarizing the results of the research, it can be stated that the majority of students in our sample demonstrate an initial, elementary level of creative thinking, applying the perceptive-mental strategy of analogizing, giving answers in the form of simple statements, without description and explanation, which indicates the need to develop and implement psychological-pedagogical tools for the development of students' creative thinking.

Keywords: creative thinking, uncertainty, perceptive-mental strategy, understanding, perception, students, content analysis.

Вступ. Адекватність рішень, які приймаються людиною, значною мірою залежить від сприймання та розуміння наявної інформації, тобто умови задачі, яку необхідно вирішити. При розв'язанні завдань з високим ступенем невизначеності в умовах часових обмежень, дефіциту та неупорядкованості інформаційної бази, наявності дезорганізуючих факторів, що виводять особистість зі стану психічної рівноваги, більшого значення набувають суб'єктивні орієнтири, які спрямовують сприймання поточної ситуації, її оцінку та інтерпретацію. Це, своєю чергою, виявляється визначальним у вирішенні задачі.

В.О. Моляко розглядає процес розуміння нової задачі як розуміння умови та розуміння результату, між якими існує процесуальна «перемичка» – перехід від розуміння того, що дано, до розуміння того, що потрібно знайти. Процес розуміння задачі протікає як співставлення нової інформації, що міститься в задачі, з наявними суб'єктивними еталонами. Момент встановлення такої суттєвої подібності є моментом настання розуміння [3].

Одним з індикаторів розуміння є здатність наводити аргументи знайденого рішення задачі, на що буде звернено окрему увагу при аналізі результатів нашого дослідження.

Людину, яка виявляє найвищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності, до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуків виходу з кризових станів, до найбільш конструктивної раціональної поведінки у так званих «межових станах», а часом і в умовах катастрофи, можна без сумніву вважати творчою. Сучасними українськими вченими під керівництвом В.О. Моляко здійснюється дослідження

функціонування творчого мислення суб'єкта в умовах інформаційної невизначеності, реалізація перцептивно-мисленневих стратегій творчого конструювання у цьому процесі [3; 4; 5; 7; 9 та ін.]. Стратегія визначається як генеральна програма дій, головний напрямок пошуку й розробки, що підпорядковує собі усі інші дії. У рамках стратегіального підходу В.О. Моляко визначає такі п'ять основних стратегій творчої діяльності: 1) стратегія аналізування, 2) стратегія комбінування, 3) стратегія реконструювання, 4) універсальна, 5) стратегія спонтанних, «випадкових» підстановок [1].

Наведемо основні функції стратегії, визначені нами у результаті аналізу словників та робіт з психології творчості:

- визначає готовність суб'єкта до творчої діяльності;
- упорядковує інформацію, що надходить до особистості;
- дозволяє оцінити своєчасність певних дій;
- задає напрям здійснення певної творчої діяльності;
- виділяє певну інформацію із загального інформаційного потоку;
- задає напрям інтерпретації інформації;
- визначає орієнтацію на майбутнє (оцінка ситуації з позиції довгострокової перспективи, а не миттєвої вигоди; прогнозування розвитку ситуації в майбутньому, можливих наслідків прийнятого рішення);
- вибудовує ієрархію цілей;
- визначає вектор пошуку, напрям вирішення задач [6].

Перцептивно-мисленневий характер є змістом, суттю стратегії. У найбільш узагальненому

вигляді перцептивно-мисленнєву стратегію можна визначити як властивість, що спрямовує особистість на досягнення гармонії з оточуючим середовищем у процесі їх взаємодії [6].

Необхідність дослідження проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій при розв'язуванні здобувачами вищої освіти експериментальних ситуацій із високим ступенем невизначеності набуває все більшої актуальності, оскільки перцептивно-мисленнєва стратегія інтегрально визначає здатність особистості до творчої діяльності, спрямовує її на успішність прийняття і здійснення рішень у процесі розв'язання задач, задає основний напрямок інтерпретації, розуміння актуальної інформації, у подальшому реалізується у певній діяльності, орієнтує особистість на майбутнє [6].

Творчий характер перцептивно-мисленнєвої стратегії полягає у тому, що вона сприяє конструктивному вирішенню протиріч між наявними у суб'єкта знаннями й досвідом та новими вимогами актуальної ситуації [6].

Метою статті є виявлення проявів застосування перцептивно-мисленнєвих стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної стратегії при розв'язанні здобувачами вищої освіти експериментальних ситуацій із високим ступенем невизначеності.

Виклад основного матеріалу. У цій публікації ми презентуємо третю частину з циклу досліджень, присвячених розв'язанню студентами експериментальних ситуацій з високим ступенем невизначеності.

Дослідження проводилося серед здобувачів вищої освіти Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського протягом 2022/2023 навчального року. Вибірку склали здобувачі вищої освіти спеціальності «Психологія» I (n=32), III (n=34), IV (n=21), V (n=5), VI (n=10) курсів і здобувачі вищої освіти III курсу спеціальності «Соціальна робота» (n=6) денної та заочної форм навчання. Загальна кількість досліджуваних становила 106 осіб. Для встановлення проявів застосування перцептивно-мисленнєвих стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної стратегії при розв'язуванні здобувачами вищої освіти експериментальних ситуацій із високим ступенем невизначеності ми використали метод контент-аналізу.

Матеріалом дослідження виступили задачі, запропоновані В.О. Моляко у блоці завдань для діагностики творчого мислення. Кількість варіантів відповідей, які міг дати здобувач вищої освіти, не обмежувалася.

Розглянемо варіанти вирішення здобувачами вищої освіти третьої експериментальної задачі з циклу нашого дослідження. З аналізом вирішення

здобувачами вищої освіти двох інших задач можна ознайомитися у наших попередніх публікаціях [8; 10]. Умову задачі сформульовано таким чином: *«Злодій забрався в чужу квартиру, сподіваючись на здобич, але майже одразу викликав поліцію. Чому?»*. Основною особливістю умови цієї задачі є те, що вона містить парадоксальні дії головного учасника, а досліджуваним необхідно пояснити причини таких парадоксальних дій.

Відповіді на запропоновану задачу дали 105 здобувачів вищої освіти, 1 особа її пропустила. Деякі респонденти дали кілька відповідей – 2 відповіді (16 осіб), 3 (2 особи), 4 (1 особа), 5 (1 особа), отже, у результаті ми отримали 132 відповіді від 105 здобувачів вищої освіти, які й підлягали подальшому аналізу. Отримані відповіді ми розподілили за частотою появи у роботах здобувачів вищої освіти.

1. Найбільш розповсюдженим серед досліджуваних є пояснення, що у квартирі було скоєно інший, більш тяжкий злочин чи крадія побачив там іншого злочинця. Подібні відповіді дали 47 осіб (44%). Вони різняться від коротких констатацій, таких як: *«Хтось скоїв злочин раніше ніж він. Але якщо він був у чужій квартирі, поліція може подумати на нього»*; *«Можливо, в тій квартирі він став свідком іншого злочину (вбивства, звалтування, насилля)»*, до коротеньких оповідань.

2. Дещо менш розповсюдженим є варіант відповіді, я яких припускається наявність у квартирі тіла померлої людини – 28 відповідей (26%). Наведемо приклади таких відповідей: *«В квартирі були відкриті двері, він обережно відкрив їх і побачив труп»*; *«Забравшись в чужу квартиру злодій не очікував побачити там труп, тому викликав поліцію»*; *«У квартирі померла людина»*.

3. На третьому місці за розповсюдженістю серед здобувачів вищої освіти є припущення, що у злодія прокинулася совість, виникло почуття провини, і він вирішив здатися поліції – 15 відповідей (14%). Приклади таких відповідей: *«Він не наважився на крадіжку, викликав з почуття провини»*, *«Прокинулася совість та йому стало соромно за свої вчинки»*, *«Це перший злочин цієї людини, вона думала, що здатна на це, але це не так. І насправді ця людина не хоче такого життя, життя грабіжника»*, *«Я б уявила такий сценарій: для злодія це була перша крадіжка. Для нього був великий стрес як мінімум потрапити в квартиру. І от, будучи вже в квартирі, він замислився чи це дійсно той шлях, який йому слід обрати по життю. Тому він і через сумління совісті викликав поліцію»*; *«Тому що його гризло почуття провини або страх за скоєний злочин. Злочинці часто здаються самі, не в силах винести вантаж всередині себе»*; *«Злодій не знайшов*

нічого цінного, та був настільки зворушений бідністю оселі, що вирішив здатися щоб відпочити у в'язниці від даного роду переживань».

Решта варіантів відповідей зустрічаються значно рідше.

4. П'ять осіб (5%) наголошують на бажанні злодія відвести від себе підозру: «Можливо побачив себе у камерах відеоспостереження і замість цього, щоб не потрапити на гачок, вирішив відвести від себе підозру»; «Причиною того, чому злодій викликав поліцію, може бути те, що він несподівано зіткнувся з власником квартири або жителем будинку та відчув страх, що може бути упізнаним чи схопленим на місці злочину. Ймовірно, злодій не очікував такого швидкого повернення власника квартири або не знаходив жодних цінностей, які були б для нього цікавими, тому він вирішив відмовитися від свого злочинного задуму і викликати поліцію, щоб уникнути можливих проблем з правоохоронними органами»; «Можливо він так зробив, щоб відвести від себе підозру. Адже хто подумає, що пограбування вчинила людина, яка сама ж і викликала поліцію».

5. У такій самій кількості відповідей (5%) припускається, що у квартирі спрацювала сигналізація, яка викликала поліцію автоматично. Наведемо приклади таких відповідей: «Можливо була сигналізація або охорона підв'язана до камер, які реагують на рухи і викликає автоматично поліцію якщо вчасно не ввести пароль на сигналізації»; «Пояснення може бути таким: злодій забрався в квартиру, не знаючи, що там встановлено систему охорони. При вході до квартири він активував систему сигналізації, яка відразу ж повідомила про порушення правил безпеки в квартирі. Це, в свою чергу, привело до виклику поліції. Таким чином, злодій викликав поліцію навіть до того, як він міг здобути будь-яку здобич».

6. Ще дещо менш розповсюдженим є варіант відповіді – 4 осіб (4%), який передбачає присутність у квартирі господаря чи людини зі зброєю, яка змусила злодія самого викликати поліцію. Наприклад: «Можливо у тій квартирі була (проживала) людина зі зброєю або поліцейський, і це була його вимога»; «Господар квартири мав чуйний слух (сон) і пістолет під подушкою, тому почув як злодій заліз до квартири і погрожуючи пістолетом, змусив його зателефонувати до поліції і добровільно здатися»; «Ще може бути варіант, що люди, які проживають в цій квартирі знали, що до них повинні вломитися і вони переграли злодія. Поставили йому умови, щоб він сама себе здав поліції, таким чином принизити його».

7. Така ж кількість респондентів (4 особи) припускає, що злодій переплутав квартири і потрапив до себе додому. Наведемо приклади таких

припущень: «Тому що злодій у темряві переплутав двері своєї квартири з чужою. А коли впізнав пусту квартиру як свою, подзвонив у поліцію із скаргою про пограбування»; «Злодій випадково сплутав свою і сусідську квартири і заліз до своєї, але там побачив іншого злодія та викликав поліцію»; «Злодій переплутав квартири і вліз у власну, як виявилось його квартири вже було пограбовано, то ж єдине, що йому залишалось – викликати поліцію».

8. Ще чотири досліджуваних припускають, що злодій сам став жертвою злочину, наприклад: «Здобиччю став сам злодій»; «Той хто мав постраждати від злодія сам його обікрав на місті» тощо.

9. Варіант відповіді, в якому припускається, що злодій зустрів іншого крадія, дали 3 особи (3%). Наприклад: «Це була квартира більш відомого злодія»; «Він зустрівся зі своїм прямим конкурентом й захотів прибрати його таким чином».

10. Така ж кількість досліджуваних (3 особи) припускає, що злодій сам потрапив у пастку і йому знадобилася допомога поліції: «Може бути таке, що злодій не зміг вийти з квартири та викликав поліцію»; «Злодій опинився у пастці, бо не може вийти з приміщення»; «Він потрапив у пастку життєво небезпечну для нього але поряд нікого не було, а із знайомих чи родичів нікого в телефонній книзі немає».

11. У квартирі злодій зустрівся зі злою собакою – 2 особи. Наприклад: «На злодія напав злий пес, який охороняв квартиру і задля порятунку життя злодій натиснув на екстрений виклик».

12. Крадій хотів допомогти власнику квартири, з яким щось сталося – 2 особи. Наприклад: «Бо господиня цієї квартири була непритомна. Він викликав не тільки поліцію, а й швидку».

13. Двоє досліджуваних пояснюють мотиви поведінки злодія психічними порушеннями: «Зокрема, злодій може бути хворим на психічне захворювання, і тому, відчуваючи загрозу, він вирішив звернутися за допомогою до поліції»; «Правопорушник має асоціальний тип антисуспільної спрямованості. Асоціальний – коли поведінка не збігається з інтересами суспільства, але не має чітко вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди. За Єнікеєвим М. І. Асоціальний – коли особа до кінця не сприйняла соціальні цінності і через це буде свою поведінку, нехтуючи ними. Автор називає таких злочинців ситуативними, мени злісними».

14. Також до найбільш оригінальних належать відповіді, в яких припускається бажання крадія привернути до себе увагу (1 особа): «Це просто спосіб привернути до себе увагу», зміна намірів

у злочинця (1 особа): *«Також є варіант, що злодій змінив свої наміри і зателефонував поліції для того, щоб відволікти їх увагу, і в той же час піти на більш вигідну справу»*, що поліція є посібником злочину (1 особа): *«Поліція виступає як посібник»*, наявність у квартирі чогось небезпечного (1 особа): *«Злодій, забравшись в чужу квартиру, міг помітити, що в квартирі є щось небезпечне, наприклад, хімічні речовини, вибухонебезпечні матеріали, зброя, токсичні гази тощо. У такому випадку, злодій міг вирішити не ризикувати своїм життям та здоров'ям та викликати поліцію»*.

Подальший аналіз результатів дослідження буде спрямовано на виявлення проявів перцептивно-мисленневих стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної стратегії у відповідях студентів.

Стратегії творчої діяльності описують певний спосіб організації, поєднання складових частин, елементів та функцій для створення нового об'єкта [1].

Аналогізування передбачає використання раніше відомих конструкцій чи їх частин при створенні нового пристрою [1]. Ми пропонуємо таке визначення аналогізування – це вміння поєднувати різне на основі подібності суттєвих ознак та відношень, перенесення ознак з одного на інше для прояснення менш зрозумілого через більш зрозуміле [9].

Найбільш виразним проявом перцептивно-мисленневої стратегії аналогізування у відповідях здобувачів вищої освіти є припущення про скоєння у квартирі іншого злочину чи перебування померлої людини, про що крадій вирішив повідомити у поліцію. Такий варіант відповідей є найбільш поширеним серед респондентів – 71 особа (67%).

Комбінування полягає у поєднувальному використанні різноманітних механізмів та їхніх функцій [1]. Комбінування ми визначаємо як вибір оптимального співвідношення, порядку розташування та принципів організації частин цілого шляхом перебору і виключення недоречних варіантів [9].

У відповідях здобувачів вищої освіти перцептивно-мисленнева стратегія комбінування найбільш виразно представлена у наведенні кількох варіантів вирішення задачі (наприклад, *«Там був труп. Його спіймали одразу та змусили це зробити. Це був дім його давнього ворога, якому він хотів помститися, а тут знайшов компромат»*) – 20 осіб (19%). Також комбінування проявляється у поєднанні декількох подій в одній відповіді (наприклад, *«Злодій випадково сплутав*

свою і сусідську квартиру і заліз до своєї, але там побачив іншого злодія та викликав поліцію») – 17 осіб (16%).

Реконструювання пов'язане з перебудовою, переконструюванням [1]. Це вміння знаходити оптимальне рішення шляхом перебудови складових частин та зміни принципів організації вже існуючого з метою його вдосконалення [9]. Виразним проявом застосування перцептивно-мисленневої стратегії реконструювання у відповідях здобувачів вищої освіти є припущення про те, що: 1) сам злодій став жертвою (наприклад, *«Злодій опинився у пастці, бо не може вийти з приміщення»*) – 15 осіб (14%); 2) він вирішив здатися поліції, страждаючи від докорів сумління (наприклад, *«Тому що в нього прокинулася совість»*) – 14 осіб (13%); 3) спрацювала сигналізація (наприклад, *«Також можливо, що злодій ненавмисно спровокував сигнал тривоги або систему сповіщення про вторгнення в квартиру, і тому він вирішив викликати поліцію, щоб уникнути підозрілих обставин»*) – 4 особи (4%); 4) хотів відвести від себе підозру (наприклад, *«Можливо він так зробив, щоб відвести від себе підозру. Адже хто подумає, що пограбування вчинила людина, яка сама ж і викликала поліцію»*) – 6 осіб (6%).

Універсальна стратегія включає відносно рівномірне застосування попередніх трьох стратегій [1]. У нашому дослідженні універсальна перцептивно-мисленнева стратегія застосовується значною кількістю здобувачів вищої освіти, що виявляється у поєднанні як усіх трьох стратегій – аналогізування, комбінування та реконструювання – 14 осіб (13%). Також у відповідях респондентів виявляються поєднання двох перцептивно-мисленневих стратегій: аналогізування та комбінування – 3 особи (3%); комбінування та реконструювання 3 особи (3%).

Особливість стратегії спонтанних, «випадкових» підстановок полягає у неможливості виявлення у діях суб'єкта якоїсь домінуючої тенденції, встановлення логічних зв'язків [1]. У розв'язанні здобувачами вищої освіти цієї задачі проявів застосування перцептивно-мисленневої стратегії спонтанних підстановок не виявлено.

Відповіді даються респондентами у формі: 1) простої констатації, без роз'яснення – 65 осіб (61%), більшість (46 відповідей) з яких припадає на стратегію аналогізування; 2) містять опис ситуації, у якій опинився крадій – 13 осіб (12%); 3) мають роз'яснення мотивів вчинку крадія – 19 осіб (18%); 4) містять і опис ситуації, і роз'яснення – 18 осіб (17%). Лише у одній

роботі разом із 5 різними варіантами розв'язку з описом і роз'ясненням, наведено також висновок («У будь-якому випадку, злочин викликав поліцію, що є позитивним кроком, оскільки це допоможе забезпечити безпеку та захист власника квартири та самого злочинця»).

Висновки. Виявлено прояв застосування перцептивно-мисленневих стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної стратегії при розв'язанні здобувачами вищої освіти експериментальних ситуацій із високим ступенем невизначеності, Здійснено контент-аналіз розв'язання експериментальної задачі, формулювання умови якої характеризується наявністю парадоксальних дій головного учасника, причини яких необхідно пояснити. Контент-аналіз відповідей респондентів дозволив встановити прояви застосування основних перцептивно-мисленневих стратегій. Встановлено, що: 1) перцептивно-мисленнєву стратегію аналогізування застосовує більшість досліджуваних – 67 %; 2) перцептивно-мисленнєву стратегію комбінування – 25 %; 3) перцептивно-мисленнєву стратегію реконструювання – 39 %; 4) прояви застосування студентами універсальної перцептивно-мисленнєвої стратегії виявлено у 13 % досліджуваних. За формою відповідей виявлено: 1) прості констатації, без роз'яснення – 61%; 2) містять опис

ситуації – 12%; 3) мають роз'яснення мотивів вчинку крадія – 18%; 4) містять і опис ситуації, і роз'яснення – 17%; сформульовано висновок – 1 %. Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що більшість здобувачів вищої освіти нашої вибірки мають початковий, елементарний рівень творчого мислення, застосовуючи перцептивно-мисленнєву стратегію аналогізування, даючи відповіді у форми простих констатацій, без опису та роз'яснення. Такий результат вказує на необхідність розробки і впровадження психолого-педагогічних засобів розвитку творчого мислення студентів ЗВО.

Ми вважаємо, що підготовка до творчої діяльності має бути органічно вплетена як у процеси навчання, так і у повсякденне професійне життя. Тобто творчість має стати нормою професійної діяльності та нормою підготовки до неї, а, отже, кожен спеціаліст має бути творчим спеціалістом, хоча, звісно, рівні творчої діяльності будуть різними, оскільки у кожному конкретному випадку творчі можливості у кожного конкретного працівника детерміновані його здібностями, обдарованістю, талантом [2].

У подальшому перспективним є порівняльний аналіз особливостей розв'язання студентами різних експериментальних задач за визначеними показниками.

Список використаних джерел

1. Моляко В. О. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження творчої діяльності. *Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко* / за заг. ред. В. О. Моляко. Київ, 2008. С. 7–53.
2. Моляко В. О. Творча конструктологія (пролегомени). Київ : Освіта України, 2007. 368 с.
3. Моляко В. О., Третяк Т. М., Ваганова Н. А., Шепельова М. В. Розуміння нової інформації як процес розв'язування задач. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2020. Т. 31(70), № 4. С. 42–50. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/06>
4. Моляко В. О., Шепельова М. В., Третяк Т. М. Творче мислення особистості у процесі розв'язування задач. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 59–63. DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/28>
5. *Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2018. 194 с.
6. Подшивайлова Л. І., Шепельова М. В. Перцептивно-мисленнєва стратегія як властивість особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 23. С. 263–277.
7. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ : 2021. 165 с.
8. Шепельова М. В. Вплив суб'єктивних орієнтирів на розуміння студентами невизначених ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2023. Т. 34(73), № 1. С. 172–177.
9. Шепельова М. В. Прояви перцептивно-мисленневих стратегій у художній діяльності студентів. *Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2018. С. 106–123.
10. Шепельова М. В. Прояви творчості у розумінні студентами невизначених ситуацій. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: матеріали ХХІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 30 травня 2023 року. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 123–129.

Пирог Ганна

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Лебединська Анастасія

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю «Психологія»
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ МЕШКАНЦЯМИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ

Анотація. Стаття присвячена психологічним наслідкам російської окупації для мешканців Чорнобильської зони відчуження, яка з самого початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. була захоплена російськими військами.

Мета дослідження – вивчення емоційних, семантичних, поведінкових складових переживання російської окупації мешканцями Чорнобильської зони.

Теоретичними та методологічними основами дослідження стали положення психології переживання (V. Frankl, Ф. Василюк та ін.), дослідження психологічних наслідків війни (K. Miller, A. Rasmussen, Т. Титаренко та ін.) і російської окупації в Україні (А. Побідаш, Г. Щигельська та ін.).

В емпіричному дослідженні поєднано номотетичний та ідеографічний підходи. Було використано методи: неформалізована бесіда; асоціативний експеримент на слово-стимул «окупація»; опитувальник опановуючої поведінки Р. Лазаруса.

Проведений психосемантичний аналіз асоціацій досліджуваних показав, що мешканці зони відчуження пов'язують окупацію здебільшого з власними емоціями (серед них переважають страх і ненависть), воєнною атрибутикою, а також персоналізують її через образи російських військових.

За результатами вивчення опановуючої поведінки було виявлено, що більшість досліджуваних долають стресові події свого життя за допомогою самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, уникнення та позитивної переоцінки, тобто пасивних і соціальних стратегій. Менша частина досліджуваних долає труднощі шляхом прийняття відповідальності та планування вирішення проблем, і під час окупації вони чинили опір окупантам.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розробці та апробації програми психологічної підтримки мешканців зони відчуження.

Ключові слова: російська окупація, Чорнобильська зона відчуження, мешканці зони відчуження, переживання, емоційні стани, опановуюча поведінка, копінг-стратегії.

Pyroh Hanna

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Social and Applied Psychology Department
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Lebedynska Anastasia

*Applicant for Higher Education of the second (master`s) Degree
Majoring in Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

FEATURES OF THE RUSSIAN OCCUPATION EXPERIENCE BY THE CHORNOBYL ZONE RESIDENTS

Abstract. The article is devoted to the study of the psychological consequences of the russian occupation for the residents of the Chernobyl exclusion zone, which Russian troops have occupied since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022.

The purpose of the research is to study the emotional, semantic, and behavioral components of the experience of the Russian occupation by the residents of the Chernobyl zone.

The theoretical and methodological foundations of the study were the psychology of experience (V. Frankl, F. Vasyliuk, etc.), researches of psychological consequences of war (K. Miller, A. Rasmussen, T. Tytarenko, etc.) and the consequences of the Russian occupation in Ukraine (A. Pobidash, H. Shchygelska, etc.).

The empirical study combines nomothetic and ideographic approaches using the following methods: informal conversation; associative experiment on the word-stimulus «occupation»; and R. Lazarus' questionnaire of coping behavior.

The psychosemantic analysis of the respondents' associations showed that the residents of the exclusion zone associate the occupation mainly with their own emotions (fear and hatred prevail among them), with military attributes, and personalize it through the images of the Russian military.

The results of the study of coping behavior revealed that most of the respondents overcome stressful events in their lives through self-control, seeking social support, avoidance, and positive reassessment, i.e. passive and social strategies. A smaller proportion of the respondents overcame difficulties by taking responsibility and planning to solve problems, and they resisted the occupiers during the occupation.

Prospects for further research are seen in the development and testing of a psychological support program for residents of the exclusion zone.

Keywords: Russian occupation, Chernobyl exclusion zone, residents of the exclusion zone, experience, emotional states, coping behavior, coping.

Вступ. На сьогодні Україна має велику кількість земель, які були або є окупованими росією. Серед них особливе місце має Чорнобильська зона відчуження, де розміщена атомна електростанція та працюють промислові об'єкти, забруднені радіоактивними частками. Мешканці даної території із самого початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. опинилися в умовах окупації, які супроводжувались загрозою нової ядерної катастрофи, що не могло не вплинути на їхній стан та психічне здоров'я. Аби надати якісну психологічну допомогу постраждалим внаслідок окупації, особливо тим, хто під час російської окупації проживали в зонах із підвищеним ризиком для життя та здоров'я, потрібно вже зараз досліджувати особливості переживання травмуючих подій мешканцями окупованих територій, у тому числі Чорнобильської зони.

Тема переживання травмуючих подій піднімалася в роботах українських та зарубіжних науковців. Фундаментальні положення психології переживань були розроблені в працях V. Frankl, Ф. Василюка, С. Максименка, М. Папучі [5], О. Саннікової та ін. Дослідження стресдолаючої поведінки проводили Е. Frydenberg [15], R. Lazarus [16], М. Zeidner [19] та ін., копінг-стратегії постраждалих від надзвичайних ситуацій воєнного характеру розглядали Н. Оніщенко [4], Г. Пирог [7] та ін. Психологічні наслідки війни аналізували К. Міллер, А. Расмуссен [17], російсько-української війни – Rizzi D. [18], О. Скрипкін [9], О. Чабан [12] та ін. Психологічні травми війни та їх переживання досліджували О. Медведєва [2], Т. Титаренко [10], С. Лукомська [11] та ін. Особливості роботи з постраждалими від військових дій

та окупації описали Н. Афанасьєва [1], А. Побідаш [8] та ін. Психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи аналізували В. Моляко [3], С. Яковенко [14] та ін., загрози на атомних електростанціях в умовах сучасної російсько-української війни розглядали Г. Щигельська [13] та ін.

В цілому, проблема наслідків військової агресії та окупації в Україні, особливо для мешканців Чорнобильської зони, залишається мало дослідженою та актуальною. Дослідження переживання окупації у зоні відчуження сприятиме як розробці ефективних програм психологічної підтримки з урахуванням специфіки пережитого досвіду, так і формуванню загальної картини психологічних наслідків війни.

Метою нашого дослідження стало визначення особливостей переживання російської окупації мешканцями Чорнобильської зони відчуження, а саме його емоційних, семантичних, поведінкових складових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічними та теоретичними основами дослідження стали теорії В. Франкла, Ф. Василюка та інших, згідно яких переживання – особлива внутрішня діяльність, переробка свідомістю певних подій життя за-для перетворення їх на особистий досвід [5]. Переживання спрямоване на подолання дисгармонійного психічного стану, пов'язаного з критичними життєвими ситуаціями, і підвищення гармонійності та усвідомленості життя. Переживання як психологічне опрацювання досвіду може відбуватися різними способами, супроводжується певними емоційними реакціями, пошуком сенсів, формуванням особистого ставлення тощо.

Емпіричне дослідження переживання російської окупації мешканцями зони відчуження було побудовано на основі поєднання номотетичного та ідеографічного підходів задля отримання статистичних тенденцій з урахуванням індивідуального, унікального досвіду учасників дослідження. Така стратегія дослідження була реалізована за допомогою емпіричних методів, які дозволили вивчити своєрідний досвід окупації мешканців Чорнобильської зони та узагальнити деякі його складові:

- неформалізована бесіда з респондентами – слугувала як способом налаштування на співпрацю, створення ситуації невимушеного спілкування, так і джерелом інформації про індивідуальний досвід окупації. Досліджувані мешканці Чорнобильської зони, переважно похилого віку, спонтанно вдавалися до розповідей, пояснення, інтерпретації їхніх асоціацій та відповідей;

- асоціативний експеримент на слово-стимул «окупація» з подальшим психосемантичним аналізом – для вивчення сприйняття російської окупації та її відображення у свідомості досліджуваних;

- опитувальник опановуючої поведінки Р. Лазаруса – для визначення копінг-стратегій досліджуваних: самоконтроль, пошук соціальної підтримки, конфронтація, дистанціювання, прийняття відповідальності, уникнення, позитивна переоцінка, планування рішення проблем.

Учасниками дослідження стали 35 осіб, які проживають безпосередньо на території Чорнобильської зони відчуження та її межі. З них 25 осіб є так звані «самоселами» – людьми, що повернулися після Чорнобильської катастрофи та стали проживати на території зони обов'язкового відселення, 10 осіб – мешканці на межі зони. Вік досліджуваних – 40-89 років, серед них переважають люди похилого віку від 75 до 89 років, менша кількість – середнього віку від 40 до 60 років. Гендерний склад: 22 особи – жінки, 13 – чоловіки. За видами діяльності вибірка різноманітна: пенсіонери, безробітні, працівники лісництва, вахтовики ЧАЕС, медичні працівники, пожежники, тощо. Дослідження проводилося у вересні 2023 р. в населених пунктах Паришів, Опачичі, Чорнобиль, Іванків, Куповате, Оране, Дитятки.

За результатами проведення асоціативного експерименту на слово-стимул «окупація» було отримано 245 асоціацій. Більша частина мешканців (60%) назвала асоціацію «війна», тобто в першу чергу окупація у свідомості досліджуваних пов'язується саме з війною. Дуже поширеними асоціаціями стали «страх» (у 45,7% дослі-

джуваних) та «ненависть, лють» (у 31,4%), що говорить про сильне емоційне забарвлення подій окупації, а також «радіація» (34,3%), що показує зв'язок переживань з попереднім досвідом Чорнобильської катастрофи та предмет побоювань мешканців зони відчуження.

Отримані результати асоціативного експерименту було об'єднано у категорії за семантичною близькістю слів. Найбільшою категорією стала група асоціацій «Емоційні стани» (28,1% від загальної кількості асоціацій), яка об'єднала асоціації: страх, лють, ненависть, жах, неспокій, біль, страждання, паніка, сльози, безпомічність, безумство тощо. Серед емоційних станів переважають почуття страху, ненависті, люті та жаху. Досліджувані самосели розповідали, що не знали про те, що напередодні воєнних подій на кордоні Чорнобильської зони та білорусі стояла ворожа техніка, не знали про початок повномасштабного вторгнення, і тому першою емоційною реакцією стали страх і жах, які породжувалися нерозумінням того, що відбувається, та відчуттям невідомості майбутнього. Страх спостерігався й надалі впродовж всього періоду окупації. Особливий акцент на страху робили мешканці зони похилого віку, які зберігають спогади про окупацію часів Другої світової війни. Лють та ненависть як стеничні емоції проявляли респонденти середнього віку, які не хотіли бачити ворога на рідній землі. Ці респонденти розповідали, що намагалися говорити з окупантами, пояснювати їм, що їх ніхто не чекає, також вони чинили опір опитуванню ворогів. Вони зазначали, що ненависть мотивувала їх протистояти діям окупантів на території Чорнобильської зони. Неспокій і біль є менш популярними, але досить поширеними емоційними станами, з якими респонденти асоціюють окупацію. Такі емоційно забарвлені асоціації, як воля, страждання, паніка, сльози, безпомічність, безумство, безвихідь та ін., мають індивідуальний характер.

У категорію «Воєнна тематика» (19,5% від всіх асоціацій) увійшли асоціації: війна, літаки, снайпери, зброя, автомати, солдати, важка техніка тощо. Крім найпоширенішої асоціації «війна», інші слова відображали те, що бачили досліджувані під час окупації. Респонденти розповідали, що спостерігали літаки, які пролітали над будинками, рух техніки та російських військових зі зброєю через зону відчуження (особливо на цьому робили акцент мешканці, які спеціально слідкували за рухом ворога). Асоціація «снайпери» була названа мешканцями міста Чорно-

биль – вони бачили, що їх місто охороняли ворожі снайпери, які не дозволяли мешканцям виходити на подвір'я. Найстарші досліджувані, які пережили Другу світову війну, в своїх описах спіралися на спогади про події із дитинства.

Категорія «Насильницькі дії» (17,9%) об'єднала асоціації: погрози, грабунок, розстріл, геноцид, насилля, допити, напад, грати, страта, побиття тощо. Такі асоціації переважали у людей похилого віку та у мешканців селищ на кордоні з Чорнобильською зоною, де відбувалися активні дії окупаційної армії. Серед респондентів, які говорили про погрози, було найбільше тих, хто називав асоціацію «страх». «Насилля» та «допити» називали ті досліджувані, яким довелося пережити знущання з боку російських військових.

Категорія «Ворог» (14,6%) включає асоціації: росіяни, буряти, фашисти, окупанти, загарбники, чеченці тощо. Загалом, російських військових респонденти описували словами «фашисти», «окупанти», «загарбники». В цій категорії часто фігурують назви національностей, які в складі ворожого війська перебували на території зони, найрозповсюдженими стали «росіяни» та «буряти». Такі асоціації називали мешканці віддалених селищ Чорнобильської зони, де, власне, й жили ці окупанти. За словами досліджуваних, російські військові приходили до них просити харчі, ліки, перевіряли дома на наявність української символіки, розпитували про життя українців. Ці самі досліджувані серед асоціацій називали «страх», «ненависть», «неспокій» як емоції, що вони відчували під час розмови з окупантами, і розповідали, що представники даних національностей поводитися агресивно по відношенню до мирного населення.

Одна з категорій асоціацій на слово «окупація» була пов'язана з Чорнобильською катастрофою (6,9% асоціацій), яку досліджувані пережили на власному досвіді, у неї увійшли асоціації: радіація, евакуація тощо. Здебільшого, такі асоціації були пов'язані із страхом, що ворог може щось зробити, що призведе до нової атомної катастрофи. Варто враховувати, що окупанти дійсно захопили Чорнобильську атомну електростанцію і погрожували мешканцям зони підірвати реактори, якщо хтось почне чинити опір. Третина мешканців говорили про радіацію, їх тривожило те, що у випадку нового вибуху ніхто не зможе їх вивезти, хоча більша частина самоселів демонстрували спокійне ставлення до проблеми радіації, особливих страхів чи побоювань з цього при-

воду не проявляли. Досліджувані, що називали асоціацію «евакуація», розповідали, що після вибуху на ЧАЕС в 1986 р. їм довелося пережити вивезення із власних домівок, подальші спроби повернутися додому, погрози бути ув'язненими, оштрафованими за знаходження на забрудненій території. Вони пам'ятають той болючий досвід, через нього в них посилювався страх знову втратити домівку внаслідок російської окупації.

Наступна категорія – «Смерть, обмеження» (5,7% асоціацій), в яку увійшли: загибель, голод, неволя, смерть, пекло тощо. Ці асоціації пов'язані із трагічними подіями під час російської окупації, свідками яких стали досліджувані. Мешканці зони, у яких на очах загинули близькі люди, називали асоціацію «загибель»; «голод» згадували ті, хто у період окупації не мав доступу до продуктів харчування. Деякі мешканці думали, що можуть загинути під час окупації або що всіх людей в зоні можуть розстріляти чи вбити, тому вони асоціювали окупацію зі смертю та втратами.

Інші категорії малочисельні та об'єднують асоціації переважно індивідуального характеру. Категорія «Умови життя» (2,8%) об'єднала слова, пов'язані з середовищем досліджуваних під час окупації. Так, одна досліджувана назвала асоціацію «голодні тварини» через те, що тримала під час окупації худобу, яку не було чим годувати. Інший досліджуваний назвав «холодний льох», тому що проживав у ньому більшу частину часу – ховався там, рятувався від обстрілів. Дехто згадував про «побите скло», «консерви»; двоє – про «чорні хмари». У категорію «Втрати» (2,4%) було включено асоціації: втрата дому, кінець України, закинутий рідний дім, кінець світу. Так, одна з досліджуваних згадувала слова окупантів про те, що російські війська захопили всю українську територію, і вона, не маючи змоги перевірити це, думала, що настав «кінець України». Найменшу кількість асоціацій об'єднано у категорії «Дії» (1,6%): тільки 4 респонденти асоціювали окупацію із певними діями – спробами втечі та протистояння.

Отже, проведений психосемантичний аналіз асоціацій досліджуваних мешканців зони відчуження на слово-стимул «окупація» показав, що переважають семантичні категорії «Емоційні стани» (зумовлено тим, що перша реакція на окупацію супроводжувалася сильними емоціями), «Воєнна тематика» (результати спостереження за ворожими військовими та їх технікою), «Насильницькі дії» та «Ворог» (сприйняття російських військових та їхньої поведінки по відношенню до

мирного населення). Респонденти асоціюють окупацію здебільшого з власними переживаннями, з воєнною атрибутикою, а також персоналізують її через образи російських військових та їхню поведінку. Серед емоційних переживань найпоширенішими стали страх / жах і ненависть / лють.

За результатами дослідження копінг-стратегій мешканців зони відчуження за опитувальником способів опановуючої поведінки Р. Лазаруса найбільш високі показники отримали копінги «Самоконтроль», «Пошук соціальної підтримки», «Уникнення», «Позитивна переоцінка» (табл. 1).

Високий рівень копіngu «Самоконтроль» притаманний 74,3%, середній рівень – 17,1%, низький – 8,6% досліджуваних. Це свідчить про те, що респонденти намагалися контролювати, «придушувати» власні емоції під час окупації, свідомо обирали, коли можна проявляти емоції, а коли це небезпечно або непродуктивно. Досліджувані під час бесіди описували період окупації, здебільшого, без прояву сильних емоцій, лише кілька досліджуваних мали бурхливі емоційні реакції, як то плач, активні жестові рухи, високий тон голосу. Мешканці зони, за їхніми розповідями, намагалися в першу чергу позбавитися сильних негативних переживань, які могли заважали їм вижити в умовах окупації. Більшій частині населення зони довелося спілкуватися із загарбниками, терпіти обшуки місця проживання та допити – в такій ситуації доводилося стримувати емоції з метою мінімізувати ризики бути скривдженим. Деякі досліджувані з високим рівнем самоконтролю розповідали, що намагалися діяти (допомагали односельчанам, спостерігали та передавали інформацію ЗСУ, тощо), а тому емоції були би в цей час зайвими. За допомогою самоконтролю респонденти могли приймати вірні рішення та допомагати іншим людям зони. Однак, високий показник самоконтролю може стати на заваді гнучкого реагування на зміни ситуації, під час перебування в окупації може сприяти блокуванню емоцій та розвитку нав'язливих станів, які без вчасного надання психологічної допомоги можуть перерости у невротичний чи депресивний розлад.

Дуже поширеним копіngом досліджуваних мешканців Чорнобильської зони став «Пошук соціальної підтримки» – високий рівень продемонстрували 62,9%, середній рівень – 31,4%, низький – 5,7% респондентів. Під час стресової ситуації виникає природне бажання об'єднуватися з іншими людьми. Більшість мешканців зони живуть поодинокі на різних вулицях або навіть по одному в селищі; повномасштабне російське

вторгнення стало великим стресом для них та актуалізувало потребу в об'єднанні з іншими людьми. На відміну від інших окупованих територій, у Чорнобильську зону не могли потрапити волонтери чи інші особи, які могли би забезпечити гуманітарну допомогу, тому пошук соціальної підтримки був необхідним для того, щоб обмінюватися з іншими людьми продуктами харчування, теплим одягом, водою та ліками. Соціальна підтримка стала не просто способом отримання допомоги, вона давала можливість відчути себе, як казали самі досліджувані, «серед своїх», зрозуміти, що й інші люди знаходяться у схожій ситуації, знизити рівень страху та тривоги. Проявом даного копіngu стали пошук інформації в інтернеті та перегляд новин – жителі тих місць, де був інтернет, намагалися зв'язатися із близькими та рідними, читати новини, щоб зрозуміти, що відбувається на всій території України.

Таблиця 1

Копінг-стратегії мешканців чорнобильської зони відчуження, у %

№	Назва копінг-стратегії	Високі показники	Середні показники	Низькі показники
1	Самоконтроль	74,3	17,1	8,6
2	Пошук соціальної підтримки	62,9	31,4	5,7
3	Конфронтація	48,6	45,7	5,7
4	Дистанціювання	40	54,3	5,7
5	Прийняття відповідальності	28,6	34,3	37,1
6	Позитивна переоцінка	54,3	22,85	22,85
7	Уникнення	57,2	31,4	11,4
8	Планування рішення проблем	31,4	22,9	45,7

Високий рівень копінг-стратегії «Уникнення» спостерігається у 57,2% опитаних жителів зони відчуження, середній рівень – у 31,4%, і тільки 11,4% мають низький рівень. Досліджувані з високим рівнем даної стратегії уникали розмов про окупацію, говорили про цей період поверхнево, надавали асоціації шаблонно (називали широко розповсюдженні, загальні слова, не розповідали про власний досвід окупації). Велика кількість досліджуваних з високими показниками, вірогідно, обумовлена віковими характеристиками мешканців зони, адже більшість з них – літні люди, яким легше було уникати, не думати та не говорити про окупацію, ніж планувати активні дії. Таким людям притаманні пасивність, уникнення

розмов про пережитий досвід, нетерплячість під час розмов про воєнні події, небажання пригадувати, що сталося. Цей копінг проявлявся і після звільнення Чорнобильської зони, коли мешканцям довелося шукати способи відновитися після стресових подій. Так, деякі мешканці говорили, що намагаються уникати розмов та обговорень стосовно окупації, не читають новини, стали частіше випивати, відмовляються від психологічної допомоги, адже «не хочуть це обговорювати».

Високий рівень копінг-стратегії «Позитивна переоцінка» спостерігається у 54,3% досліджуваних, середній рівень – у 22,85%, низький – у 22,85%. Респонденти з високим рівнем намагалися здолати стрес окупації шляхом позитивного осмислення, докладали зусилля, щоб створити позитивне значення ситуації, фокусуючись на своїх сильних сторонах. Хоча мешканці зони відчуження часто в своїх асоціаціях описували окупацію з точки зору негативних емоцій, зброї, ворожих військ та техніки, говорили про страшні наслідки (нова Чорнобильська катастрофа, голод, кризи тощо), саме переоцінка ситуації, віра в краще, актуалізація власних сильних сторін та ресурсів, віра в Бога та силу країни, давали можливість їм триматися в складний період життя та відновитися після пережитого. Деякі досліджувані спирались на релігію, вважаючи, що Бог та вищі сили обов'язково збережуть та врятують їх від лиха окупації. Інші говорили про те, що окупація змусила їх переосмислити власне життя – вони стали більше радіти вільному життю, частіше спілкуватися з близькими та односельчанами, більше часу приділяти здоров'ю та улюбленим справам, стали більше цінувати життя.

Високий рівень копінгу «Конфронтація» мають 48,6% досліджуваних, така поведінка проявляється в імпульсивності та конфліктності. Ця стратегія характерна для респондентів переважно середнього віку, які були готові до ризику й намагалися чинити опір окупантам. Конфронтація часто поєднувалась із іншою стратегією опановуючої поведінки – «Планування вирішення проблем»; обидві виражені у тих жителів, які весь час намагалися активно діяти: спостерігали за технікою ворога, розказували ЗСУ про рух окупантів, виходили на розмову з ворогами, виявляли протест та обурення. Середній рівень копінгу «конфронтації» притаманний 45,7% досліджуваних, це люди, які гнучко, залежно від обставин, вдаються до активного протистояння. Стратегія «конфронтації» забезпечила здатність мешканців зони чинити опір, бути енергійними, шукати способи

вирішення труднощів, виживати у скрутній ситуації. Низький рівень конфронтації продемонстрували лише 5,7% опитуваних, які не проявляють конфліктності та агресії для подолання стресу в складних ситуаціях.

Стратегія «Дистанціювання» на високому рівні у 40%, на середньому рівні – у 54,3% досліджуваних, що свідчить про їхні спроби віддалитися від травматичних спогадів для подолання стресу. Такі мешканці зони намагалися менш емоційно залучатися в ситуацію шляхом відволікання, відсторонення або знецінювання значення трамваючої події. Багато досліджуваних говорили про те, що в умовах військових подій та окупації дистанціювання допомагає зберегти стабільність психіки, дає змогу раціонально оцінити те, що відбувається, та не піддатися психологічному тиску ворога. На низькому рівні копінг «Дистанціювання» у 5,7%, які не вдаються і, можливо, не здатні до свідомого зниження значущості травмуючої ситуації.

Високий рівень копінгу «Планування рішення проблем» було виявлено в у 31,4% респондентів, яким властиво докладати зусилля для зміни ситуації, використовувати аналітичне мислення для вирішення ситуації; 22,9% досліджуваних мають середній рівень цієї опановуючої поведінки. Так, деякі досліджувані, містяни Чорнобиля, зазначали, що намагалися говорити із самими росіянами, розпитуючи причини їх вторгнення, та робили спроби пояснити, що вони не хотіли, щоб їх землі забирали загарбники. Однак, у вибірці переважає низький рівень цієї стратегії – у 45,7% досліджуваних, які поділилися на дві групи: ті, хто відмовилися планувати та вирішувати наявні проблеми, та ті, хто діяли досить імпульсивно, даючи перевагу власним емоціям, а не розуму. Варто пам'ятати, що серед досліджуваних, як і серед населення зони, переважають літні люди, які через свій вік не можуть активно брати участь у вирішенні ситуації, мають меншу витривалість. З іншої сторони, для мешканців зони вирішувати проблеми іноді було просто неможливо або ризиковано для життя, як це було у жителів міста Чорнобиль, які знаходилися під постійним спостереженням окупантів.

Схожі результати у копінг-стратегії «Прийняття відповідальності» – її високий рівень було виявлено у 28,6% опитаних, для яких притаманна висока відповідальність та надмірна самокритичність. У разі погіршення ситуації чи неможливості вплинути на розвиток подій, вони починають активно аналізувати власні дії,

шукати причину подій, а також звинувачувати себе за недостатню діяльність. 34,3% досліджуваних мають середній рівень копінгу прийняття відповідальності, ці мешканці зони діють ситуативно: в певних моментах вони здатні прийняти рішення та починають діяти, в інших – завмирають та перекладають відповідальність на когось іншого. Найбільша кількість респондентів – 37,1% – мають низький рівень даного копінгу, це літні люди, які надавали перевагу пасивній позиції, очікуючи, що хтось інший візьме за них відповідальність та чекаючи на визволення. Деякі опитувані говорили, що вони «завмирили» та не могли розпочати щось робити чи приймати якісь рішення.

Таким чином, було виявлено, що найпоширенішими копінгам досліджуваних мешканців зони відчуження стали «Самоконтроль», «Пошук соціальної підтримки», «Уникнення», «Позитивна переоцінка», завдяки яким вони долали труднощі та проявляли стійкість. Найменш притаманним досліджуваним виявилися копінг «Прийняття відповідальності» та «Планування рішення проблем», це свідчить про те, що більшість самоселів займали пасивну позицію та підлаштовувалися під ситуації, очікуючи на допомогу інших.

Поєднання результатів психосемантичного аналізу та вивчення переважаючих стратегій стресдолаючої поведінки показало:

– ті досліджувані, які піддавалися залякуванням з боку російських загарбників, асоціюють окупацію із емоціями та насильницькими діями; їхнім способом пережити окупацію стали стратегії дистанціювання та уникнення;

– досліджувані, які спостерігали російських військових та їхню техніку майже щодня, називали асоціації, пов'язані із воєнною тематикою і мали високі показники унікаючої поведінки, намагаючись не згадувати та не говорити про свій досвід;

– асоціації з різними національностями окупантів надали мешканці зони, які мали змогу вза-

ємодіяти із загарбниками; у них виражена стратегія планування рішення проблем;

– респонденти, які намагалися чинити опір, організовували допомогу, називали асоціації, пов'язані з власними діями; вони долають труднощі через прийняття відповідальності та планування рішення проблем.

Отже, на основі результатів дослідження особливостей переживання російської окупації мешканцями чорнобильської зони відчуження можна зробити наступні **висновки**:

1. Переживання окупації можна представити як внутрішню діяльність з подолання дисгармонійного психічного стану та переробки травмуючих подій окупації на досвід. Цей процес відображається в емоційних станах, семантичних структурах свідомості, стратегіях стресдолаючої поведінки. На особливості переживання окупації вплинули як актуальні події, так і пережитий раніше досвід.

2. Окупація у свідомості мешканців зони відчуження представлена поєднанням емоційних станів, воєнної атрибутики, насильницькою поведінкою та образами російських військових.

3. Емоційні стани мають негативний характер; серед них наявні як астеничні, так і стеничні емоції; переважають страх /жах і ненависть / лють.

4. Опанування стресом під час окупації відбувалося за допомогою самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, уникнення та позитивної переоцінки, тобто пасивних і соціальних стратегій. Менша частина досліджуваних долає труднощі шляхом прийняття відповідальності та планування вирішення проблем, і під час окупації вони чинили опір окупантам.

Результати даного дослідження дають можливість розробити рекомендації щодо покращення психічного стану мешканців зони відчуження. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробці та апробації програми психологічної підтримки мешканців зони відчуження, які пережили окупацію.

Список використаних джерел

1. Афанасьєва Н. Є. Особливості дистантного консультування представників постраждалих спільнот. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології*: монографія. Харків, 2017. С. 430–445.
2. Медведева О. В. Психологічні особливості переживання горя під час воєнних дій. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*. Харків, 2022. С. 205–207.
3. Моляко В. О. Психологічні наслідки чорнобильської катастрофи. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2010. Т. 12. Випуск 12. С. 8–21.
4. Оніщенко Н. В., Тімченко О. В. Особливості використання психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій цивільним населенням, постраждалим від надзвичайної ситуації воєнного характеру. *Психологічний журнал*. 2022. № 8. С. 81–92.

5. Папуча М. В. Проблеми психології переживання : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2019. 191 с.
6. Пирог Г. В., Шмиглюк О. Г., Горбачук Ю. О. Особливості психологічних станів учасників антитерористичної операції / операції об'єднаних сил. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3, Т. 2. С. 130–134.
7. Пирог Г., Бондаренко Т. Особливості зв'язку життєстійкості з копінг-стратегіями внутрішньо переміщених осіб. *Габітус*. 2023. Випуск 56.
8. Побідаш А. Ю. Особливості роботи психолога з цивільним населенням, яке пережило жахіття окупації. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології*. Харків, 2017. С. 477–488.
9. Скрипкін О. Аспекти проявів негативних психологічних реакцій на реалії війни в українському суспільстві. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 69 (5). С. 135–143.
10. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології* : збірник наукових праць Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2017. Випуск 5. С. 3–10.
11. Лукомська С., Харченко Н. Специфіка психологічних травм російсько-української війни у контексті євроінтеграційних процесів. *Виклики сучасної психологічної науки країн ЄС: перспективи інтеграції українського досвіду* : Збірник тез методологічного семінару лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2022. С. 46–49.
12. Чабан О. С., Хаустова О. О. Медико-психологічні наслідки дистресу війни в Україні. *Український медичний часопис*. 2022. Вип. 4 (150). С. 1–8.
13. Щигельська Г. В., Боднар В. О. Загрози надзвичайних ситуацій на атомних електростанціях в умовах нового етапу російсько-української війни. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки*: збірник наукових праць. Тернопіль, 2022. С. 99–101.
14. Яковенко С. І. Психологія людини за умов радіоекологічного лиха. Київ, 1996. 172 с.
15. Frydenberg E. Coping competencies. *Theory into Practice*. № 200443 (1). P. 14–22.
16. Lazarus R. S. Cognitive and coping processes in emotion. *Stress and coping*. New York, 1997. P. 144–157.
17. Miller K. E., Rasmussen A. War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine*. 2010. № 70 (1). P. 7–16.
18. Rizzi D., Ciuffo G., Landoni M., Mangiagalli M., Ionio C. Psychological and environmental factors influencing resilience among Ukrainian refugees and internally displaced persons: a systematic review of coping strategies and risk and protective factors. *Front Psychol*. 2023.
19. Zeidner M. Handbook of Coping: Theory, Research, Applications. New York, 1995. 728 p.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК [159.922.2:159.942]:004.77-053.6
DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-6>

Загурська Інна

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Павленко Анна

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю «Психологія»
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ НА РІВЕНЬ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ У ВІЦІ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Анотація. У статті описано результати експериментального дослідження впливу психологічного благополуччя на рівень інтернет-залежності у віці ранньої дорослості. Процедура дослідження відповідала схемі квазіекспериментального плану ex-post-facto із залученням однієї експериментальної та однієї контрольної групи. На першому етапі дослідження проаналізовано особливості психологічного благополуччя за допомогою «Тесту на рівень благополуччя PERMA» (М. Селігман), «Шкали задоволеності життям» (Е. Дінер) та «Шкали суб'єктивного щастя» (С. Любомирські). До експериментальної групи увійшли досліджувані, результати опитування яких показали низький та нижче середнього рівні психологічного благополуччя. До контрольної групи увійшли досліджувані, результати опитування яких засвідчили високий, середній і вище середнього рівні психологічного благополуччя. На другому етапі дослідження проаналізовано рівень інтернет-залежності за допомогою «Тесту на інтернет-залежність» (К. Янг) окремо в експериментальній та контрольній групах. Перевірка статистичної достовірності результатів дослідження здійснювалась за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

У досліджуваних експериментальної групи виявлено як тенденцію до часткового задоволення від життя, так і тенденцію до переживання повної незадоволеності життям. На противагу ним, досліджувані контрольної групи продемонстрували переважно високий рівень психологічного задоволення від життя. Представники контрольної групи частіше переживають позитивні емоції, більше задоволені своїми стосунками з оточуючими, відчувають сенс та значимість свого життя, частіше досягають поставлених цілей, ніж досліджувані експериментальної групи. Аналіз інтернет-залежності в експериментальній та контрольній групах показав, що професійна чи навчальна діяльність не є основною ціллю перебування в Інтернеті досліджуваних експериментальної групи. Тоді як час перебування в Інтернеті досліджуваних контрольної групи переважно пов'язаний із вирішенням професійних та навчальних завдань. Статистично значима відмінність показників інтернет-залежності в експериментальній та контрольній групах підтверджує, що такі показники психологічного благополуччя як позитивні емоції, залученість, відносини, особистий сенс і досягнення цілей зменшують ризик формування інтернет-залежності у віці ранньої дорослості.

Ключові слова: психологічне благополуччя, інтернет-залежність, позитивні емоції, залученість, відносини, особистісний сенс, досягнення цілей.

Zagurska Inna

*Candidate of Psychological Sciences, Lecturer
Associate Professor of Social and Applied Psychology Department
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Pavlenko Anna

*Applicant for Higher Education of the second (master`s) Degree
Majoring in Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING ON THE LEVEL OF INTERNET ADDICTION IN EARLY ADULTHOOD

Abstract. The article describes the results of an experimental study of the influence of psychological well-being on the level of Internet addiction in early adulthood. The research procedure follows an ex-post-facto quasi-experimental design with one experimental and one control group. At the first stage of the study, the characteristics of psychological well-being were analyzed using the «PERMA-profiler for the evaluation of well-being» (M. Seligman), the «Satisfaction With Life Scale (SWLS)» (E. Diener) and the «Subjective Happiness Scale (SHS)» (S. Lyubomirsky). The experimental group consists of subjects with survey results showing low and below average levels of psychological well-being. The control group consists of subjects with survey results showing high, average and above average levels of psychological well-being. At the second stage of the study, the level of Internet addiction was analyzed using the «Internet Addiction Test (InAT)» (K. Young) separately in the experimental and control groups. Checking of the statistical significance of the study results was conducted by using the «Student's T-test (For Independent Samples)».

The subjects of the experimental group showed both a tendency to be partially satisfied with life and a tendency to experience complete dissatisfaction with life. In contrast, those studied in the control group demonstrated a predominantly high level of psychological life satisfaction. Representatives of the control group more often experience positive emotions, are more satisfied with their relationships with others, feel the meaning and significance of their lives, and more often achieve their goals than those studied in the experimental group. Analysis of Internet addiction in the experimental and control groups showed that neither professional nor educational activities are the main purpose of using the Internet for those in the experimental group. Whereas the time spent on the Internet by the representatives of the control group is mainly associated with solving professional and educational problems. A statistically significant difference in the indicators of Internet addiction in the experimental and control groups confirms that such indicators of psychological well-being as positive emotions, involvement, relationships, personal meaning and goal achievement reduce the risk of developing Internet addiction in early adulthood.

Keywords: psychological well-being, Internet addiction, positive emotions, involvement, relationships, personal meaning, goal achievement.

Вступ. Психологічне благополуччя, як компонент психічного здоров'я, важливе для кожної людини, оскільки воно інтегрує реалізацію базових потреб та цінностей (М. Аргайл, Е. Дінер, М. Селігман). Психологічне благополуччя є чинником позитивного функціонування та включає в себе відчуття щастя, задоволеності життям і собою.

Така складова психологічного благополуччя як позитивні відносини з іншими не можлива без спілкування (К. Ріфф). Щодня суб'єкти взаємодіють між собою: спілкуються віч-на-віч у реальному житті, за допомогою телефонного зв'язку чи соціальних мереж. Можна спостерігати тенденцію переходу «живого» спілкування у площину віртуальної реальності. Інтернет припинив бути

лише системою зберігання та передачі великої кількості інформації й почав бути новою сферою повсякденного життя людини. Такий перехід має вплив на формування інтересів, потреб, мотивів та соціально-психологічної активності, що пов'язані з інтернет-середовищем. Проте іноді можна спостерігати деструктивне використання можливостей Інтернету, яке називають «інтернет-залежністю» (А.О. Церковний).

Виклад основного матеріалу. У дослідженні впливу психологічного благополуччя на рівень інтернет-залежності взяли участь 120 осіб, віком від 20 до 40 років. Процедура дослідження відповідає схемі квазіекспериментального плану ex-post-facto із залученням однієї експериментальної та однієї контрольної групи.

Виділено такі етапи дослідження:

I етап дослідження – проаналізовано особливості психологічного благополуччя за допомогою «Тесту на рівень благополуччя PERMA» (М. Селігман), «Шкали задоволеності життям» (Е. Дінер) та «Шкали суб'єктивного щастя» (С. Любомирські). До експериментальної групи увійшли досліджувані, результати опитування яких показали низький та нижче середнього рівні психологічного благополуччя. До контрольної групи увійшли досліджувані, результати опитування яких засвідчили високий, середній і вище середнього рівні психологічного благополуччя.

II етап дослідження – проаналізовано рівень інтернет-залежності за допомогою «Тесту на інтернет-залежність» (К. Янг) окремо в експериментальній та контрольній групах.

III етап дослідження – перевірка статистичної достовірності результатів дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

Опишемо структуру експерименту:

Вибір стратегії експерименту, пояснення вибору: констатуюча.

Вибір плану за способом представлення незалежних змінних, опис незалежних змінних: якісний план експерименту.

Незалежна змінна представлена у номінальній шкалі. Особливості психологічного благополуччя представлені якісною ознакою (рівень психологічного благополуччя).

Вибір плану за кількістю груп, визначення плану, опис вибірки із поділом на експериментальну та контрольну групи:

Міжгруповий план експерименту.

Вибір плану за кількістю незалежних змінних та їх варіантів:

План з однією незалежною змінною.

Рівні прояву незалежної змінної:

– високий, середній і вище середнього рівні психологічного благополуччя;

– низький та нижче середнього рівні психологічного благополуччя.

Вибір плану за особливостями контролю валідності, визначення плану, представлення схеми плану:

Квазіекспериментальний план ex-post-facto.

(R) X O

(R) O

Методи виміру залежної змінної: для отримання емпіричних даних про рівень інтернет-залежності у віці ранньої дорослості було використано опитувальник «Тест на інтернет-залежність» (К. Янг).

Визначення способів контролю валідності в експерименті:

В експерименті використано такі способи контролю валідності: контроль процедури експерименту, забезпечення константності часових параметрів; методів виміру.

Перевірка статистичної достовірності результатів дослідження: t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

Виділення незалежної, залежної змінної, експериментальної гіпотези.

Незалежна змінна: психологічне благополуччя.

Залежна змінна: рівень інтернет-залежності у віці ранньої дорослості.

Експериментальна гіпотеза: високі показники психологічного благополуччя (позитивні емоції, взаємодія, відносини, особистий сенс і досягнення цілей) зменшують ризик інтернет-залежності у віці ранньої дорослості.

На основі індивідуального аналізу балів, набраних кожним досліджуваним за показниками методик М. Селігмана, Е. Дінера та С. Любомирські, досліджуваних було розподілено на експериментальну групу (45 осіб) та контрольну групу (75 осіб).

На прикладі тесту М. Селігмана проілюструємо загальні показники психологічного благополуччя досліджуваних, які увійшли до експериментальної групи (рис 1).

В експериментальній групі досліджуваних можна умовно поділити на дві підгрупи: перша підгрупа А має середній (46,67%) та вище середнього (6,67%) рівні психологічного благополуччя, тоді як у другій підгрупі Б переважають нижче середнього (20%), низький (24,44%) та дуже низький (2,22%) рівні психологічного благополуччя. Тобто, можна виділити тенденцію до часткового задоволення від життя та тенденцію до переживання повної незадоволеності життям.

Слід звернути увагу на поєднання показників почуття задоволеності життям та почуття щастя. Аналізуючи ці компоненти щодо задоволеності життям (див. рис. 2), можна прослідкувати, що серед досліджуваних найбільш вираженими є показники «трохи незадоволений» та «незадоволений». Щодо почуття щастя, практично уся вибірка (93,33%) має показник, нижчий за статистичну «норму» сили почуття щастя. Тобто, це може сигналізувати про переважання загального негативного емоційного фону в досліджуваних.

Загальні показники психологічного благополуччя досліджуваних, які увійшли до контрольної групи (рис 3).

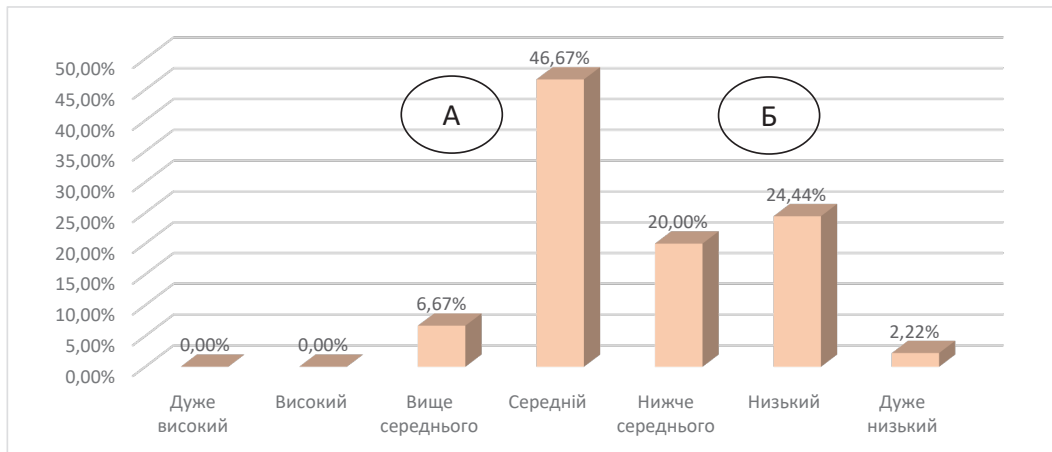

Рис. 1. Загальний показник психологічного благополуччя («Тест на рівень благополуччя PERMA» М. Селігмана), експериментальна група

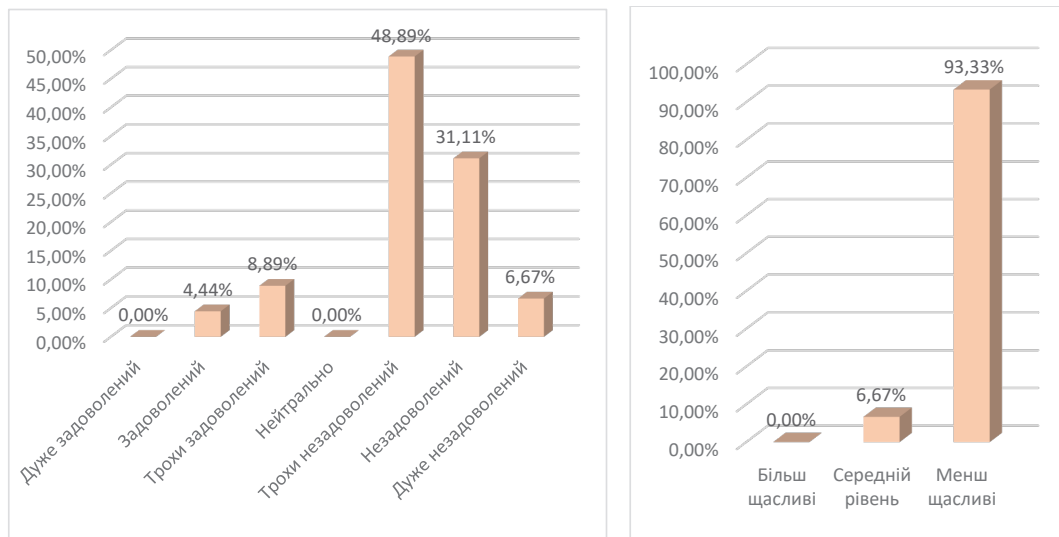

Рис. 2. Показники рівнів прояву почуття задоволення життям (зліва) та прояву почуття щастя (справа), експериментальна група

У контрольній групі досліджуваних можна також умовно поділити на дві підгрупи: перша підгрупа А має *дуже високий* (2,67%) та *високий* (62,67%) рівні психологічного благополуччя, у другій підгрупі Б переважають *вище середнього* (25,33%) та *середній* (9,33%) рівні психологічного благополуччя. Нижче середнього, низького та дуже низького рівнів не виявлено.

Можна зробити висновок, що досліджувані контрольної групи мають чітко виражену тенденцію до наявності високого рівня психологічного благополуччя, що виражається у переважно високому показнику психологічної задоволеності від життя.

Аналізуючи компоненти щодо задоволеності життям (див. рис. 4) можна зауважити: серед

досліджуваних контрольної групи найбільш вираженими є показники «*задоволений*» та «*трохи задоволений*» (обидва по 40%), що свідчить про стабільність у переживанні задоволення власним життям. Щодо почуття щастя, то більше половини (60%) вибірки мають *середній* показник, відповідно до статистичної «норми» сили почуття щастя, тоді як решта (40%) мають *більш* та *менш* виражені показники щастя.

На другому етапі дослідження проаналізовано інтернет-залежність окремо в експериментальній та контрольній групах за допомогою «Тесту на інтернет-залежність» (К. Янг), який доповнювався авторським опитувальником.

Виявлено, що 26,57% досліджуваних експериментальної групи витрачають на інтернет-актив-

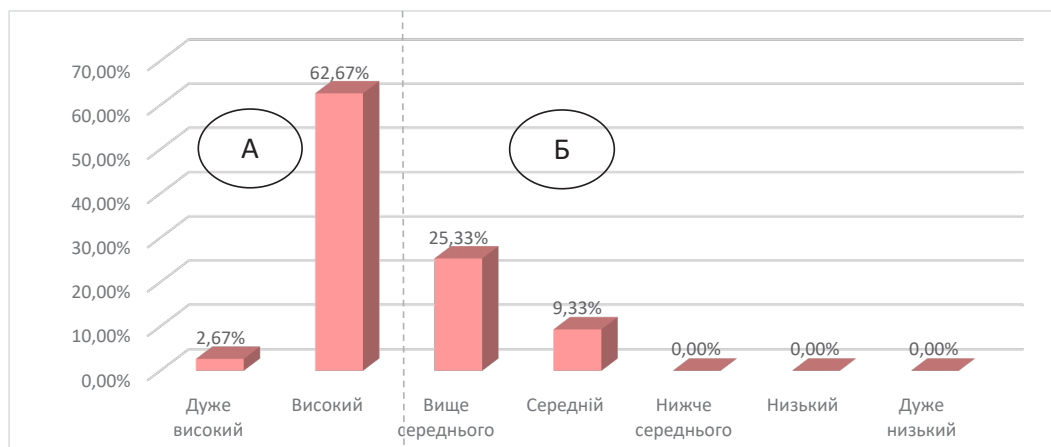

Рис. 3. Загальний показник психологічного благополуччя («Тест на рівень благополуччя PERMA» М. Селігмана), контрольна група

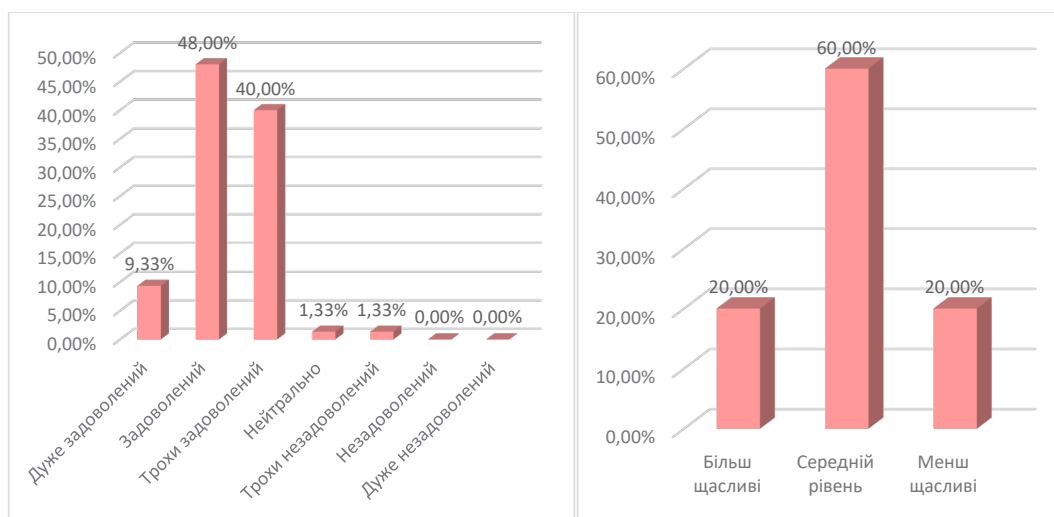

Рис. 4. Показники рівнів прояву почуття задоволення життям (зліва) та прояву почуття щастя (справа), контрольна група

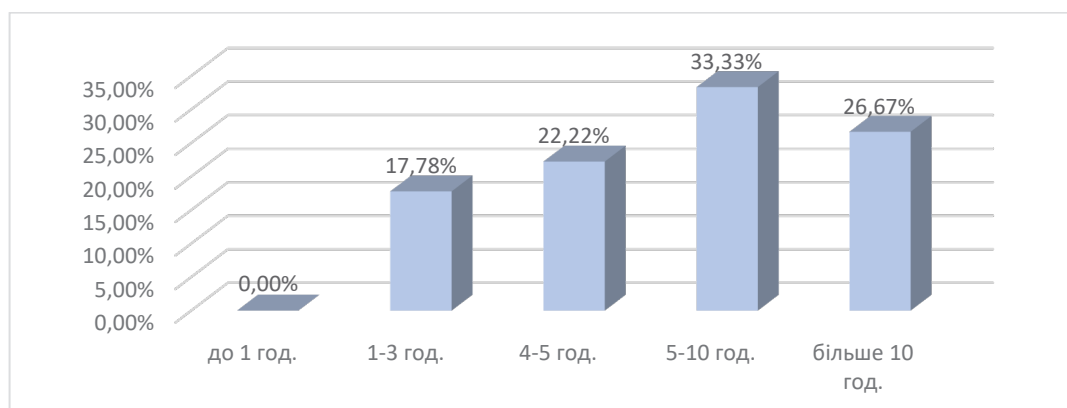

Рис. 5. Час проведений в Інтернеті, експериментальна група

ність більше 10 годин на добу, 33,33% досліджуваних – 5-10 годин на добу, 22,22% – 4-5 годин на добу, 17,78% – 1-3 години на добу (рис. 4).

Примітною ознакою є те, що професійна чи навчальна діяльність не є основною ціллю перебування в Інтернеті.

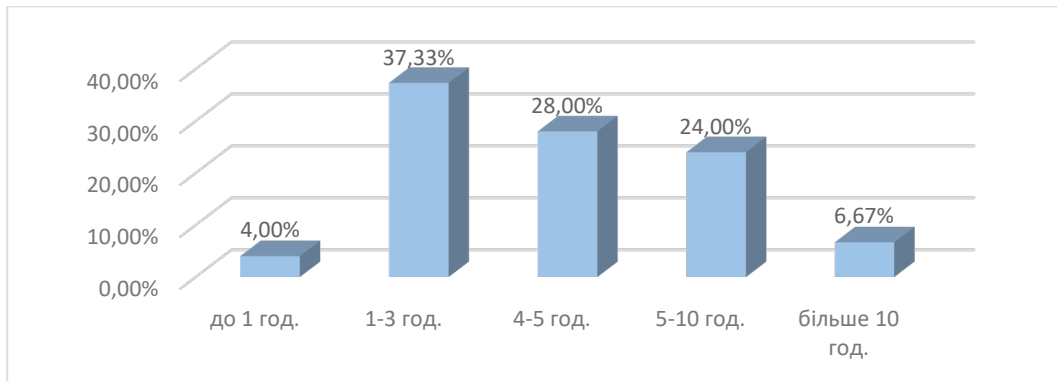

Рис. 6. Час проведений в Інтернеті, контрольна група

На протипагу досліджуваним експериментальної групи, 6,67% досліджуваних контрольної групи витрачають на інтернет-активність більше 10 годин на добу, 24% – 5-10 годин на добу, 28% – 4-5 годин на добу, 37,33% – 1-3 години на добу та до 1 години на добу перебувають в Інтернет-мережі 4% досліджуваних (рис. 5).

Важливо відмітити, що час перебування в Інтернеті досліджуваних контрольної групи переважно пов'язаний із вирішенням професійних та навчальних завдань.

Висновки. Результати експериментального дослідження з використанням схеми *квазіекспериментального плану ex-post-facto* проілюстрували, що показники психологічного благополуччя якісно відрізняються в експериментальній та контрольній групах. Перший етап дослідження показав, що в експериментальній групі переважає середній з тенденцією до низького рівень психологічного благополуччя, у контрольній групі – стійкий високий рівень психологічного благополуччя. Експериментальна та контрольна група умовно поділена на підгрупи А і Б за загальним показником психологічного благополуччя.

В експериментальній групі перша підгрупа А має *середній* (46,67%) та *вище середнього* (6,67%) рівні психологічного благополуччя, тоді як у другій підгрупі Б переважають *нижче середнього* (20%), *низький* (24,44%) та *дуже низький* (2,22%) рівні психологічного благополуччя. Тобто, можна виділити тенденцію до часткового задоволення від життя та тенденцію до переживання повної незадоволеності життям.

У контрольній групі перша підгрупа А має *дуже високий* (2,67%) та *високий* (62,67%) рівні психологічного благополуччя, у другій підгрупі Б переважають *вище середнього* (25,33%) та *середній* (9,33%) рівні психологічного благополуччя. Нижче серед-

нього, низького та дуже низького рівнів не виявлено. Можна зробити висновок, що досліджувані контрольної групи мають чітку тенденцію до наявності високого рівня психологічного благополуччя, що виражається у переважно високому психологічному задоволенні від життя. Тобто представники контрольної групи частіше переживають позитивні емоції, більше задоволені стосунками з оточуючими, відчувають сенс та значимість свого життя, частіше досягають поставлених цілей, аніж досліджувані експериментальної групи.

Спільною тенденцією для обох груп є важливість відчуття залученості при виконання діяльності: в *експериментальній* групі 51,11% досліджуваних мають високий та вище середнього рівні цього компоненту психологічного благополуччя; у *контрольній* групі 53,33% досліджуваних мають високий рівень відчуття залученості. Це може свідчити про те, що цей компонент психологічного благополуччя є базовим, не залежно від загального рівня психологічного благополуччя. Також помітною є схожість у тенденції до переживання самотності: досліджувані як контрольної, так і експериментальної групи схильні мати це переживання, проте досліджувані в експериментальній групі мають його на більш стійкому високому рівні (42,22%), тоді як у контрольній групі показники цього переживання знаходяться на високому (26,67%) та низькому (25,33%) рівні.

На другому етапі дослідження проаналізовано інтернет-залежність окремо в експериментальній та контрольній групах за допомогою «Тесту на інтернет-залежність» (К. Янг), який доповнювався авторським опитувальником.

Виявлено, що 26,57% досліджуваних експериментальної групи витрачають на інтернет-активність більше 10 годин на добу, 33,33% досліджуваних – 5-10 годин на добу, 22,22% – 4-5 годин на добу, 17,78% – 1-3 години на добу. Примітною озна-

кою є те, що професійна чи навчальна діяльність не є основною ціллю перебування в Інтернеті.

На противагу досліджуванім експериментальної групи, 6,67% досліджуваних контрольної групи витрачають на інтернет-активність більше 10 годин на добу, 24% – 5-10 годин на добу, 28% – 4-5 годин на добу, 37,33% – 1-3 години на добу та до 1 години на добу перебувають в Інтернет-мережі 4% досліджуваних. Важливо відмітити, що час перебування в Інтернеті досліджуваних контрольної групи переважно пов'язаний із вирішенням професійних і навчальних завдань.

Показник статистичної достовірності результатів дослідження, що проводився за допомогою

обрахунку t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок, становить $p = 0,001 < 0,05$. Це є підтвердженням того, що показники інтернет-залежності в експериментальній та контрольній групах є відмінними. І ця відмінність є статистично значимою. Можна стверджувати, що такі показники психологічного благополуччя як позитивні емоції, залученість, відносини, особистий сенс і досягнення цілей зменшують ризик формування інтернет-залежності у віці ранньої дорослості.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність та досконалість. Перспективи дослідження вбачаються у глибшому аналізі чинників, що впливають на інтернет-залежність.

Список використаних джерел

1. Церковний А. Аспекти формування Інтернет-залежності. *Соціальна психологія*. 2004. № 5(7). С. 149–154.
2. Argyle M. *The psychology of happiness* (2nd ed.). London : Routledge, 2001. 288 p.
3. Diener E. D., Emmons R. A., Larsen R. J., Griffin S. The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*. 1985. Vol. 49, № 1. P. 71–75. URL: https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13.
4. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. № 57(6). P. 1069–1081. URL: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>.
5. Seligman M. *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York : Free Press, 2002. 336 p.
6. Young K. S. *Internet Addiction Test (IAT)*. Stoelting, 2017. 11 p.

УДК 658.3:338.2

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-7>

Лавринюк Оксана

*кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
доцент кафедри годівлі, розведення тварин та збереження біорізноманіття
Поліського національного університету*

Кільницька Олена

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та підприємництва
Поліського національного університету*

Кириченко Віктор

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЇ ЯК МОТИВАЦІЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Мотивація є однією з рушійних сил людської поведінки. Вона сприяє здоровій конкуренції та розвитку соціальних зв'язків. Тривалий період розвитку психології учені пропонували різні теорії, щоб знайти пояснення мотивації людської поведінки. Незважаючи на очевидну необхідність вивчення даного питання, емпіричні дослідження мотивації тривалий період були розділені в різних областях, що ускладнювало встановлення інтегративного погляду на мотивацію. Теорії мотивації, запропонованих у педагогічній психології, не мають зв'язку з мотиваційними теоріями, які вивчаються в соціальній психології або в організаційній психології. Система мотивів майбутніх менеджерів визначає їх мотиваційну спрямованість в сфері ділового спілкування, яка визначає ідеальний метод для міжособистісної взаємодії з партнерами по спілкуванню. Перший мотиваційно-ціннісний компонент бізнес спілкування – це культура майбутніх менеджерів. Бізнес комунікація – це система мотивів, цінностей, які спрямовують майбутнього фахівця під час ділового спілкування та опосередковує його сприйняття та оцінку різноманітних професійних ситуацій, визначення вибору методів спілкування з партнерами.

У статті проаналізовано мотиваційну структуру особистості у здобувачів освіти очної і заочної форм навчання. Внаслідок проведеного дослідження було встановлено, що найбільш вираженим типом цінностей у здобувачів освіти є підтримка життєзабезпечення та соціальний статус. В умовах навчального закладу недостатньо виражена мотивація до оволодіння професією, зазвичай обумовлена неосмисленим вибором професії, нерозумінням на початковому етапі характеру навчальних дисциплін. В такому разі виправити дану ситуацію можна в процесі навчання за рахунок оптимізації учбово-виховного процесу, впровадження інноваційних методів навчання, вдосконалення форм і методів роботи профорієнтації, що проводиться, серед випускників шкіл, абітурієнта, а також демонстрації прикладної значущості вибраної спеціальності.

Ключові слова: бізнес-комунікація, мотивація, професійна діяльність, здобувачі вищої освіти.

Lavryniuk Oksana

*Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Feeding,
Animal Breeding and Biodiversity Conservation
of Polisska National University*

Kilnitska Olena

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship
of Polisska National University*

Kyrychenko Viktor

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

BUSINESS COMMUNICATIONS AS A MOTIVATION FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONS

Abstract. Motivation is one of the driving forces of human behavior. It promotes healthy competition and the development of social ties. During the long period of the development of psychology, scientists proposed various theories to find an explanation for the motivation of human behavior. Despite the obvious need to study this issue, empirical studies of motivation have been divided into different areas for a long time, which made it difficult to establish an integrative view of motivation. The theories of motivation proposed in educational psychology are unrelated to the motivational theories studied in social psychology or in organizational psychology. The system of motives of future managers determines their motivational orientation in the field of business communication, which determines the ideal method for interpersonal interaction with communication partners. The first motivational and value component of business communication is the culture of future managers. Business communication is a system of motives and values that guide the future specialist during business communication and mediates his perception and assessment of various professional situations, determining the choice of communication methods with partners.

The article analyzes the motivational structure of the personality of students of full-time and extramural forms of education. As a result of the conducted research, it was established that the most pronounced type of values among education seekers is support for life support and social status. In the conditions of an educational institution, the motivation to master a profession is not sufficiently expressed, usually due to an ill-conceived choice of profession, misunderstanding at the initial stage of the nature of educational disciplines. In this case, it is possible to correct this situation in the course of training due to the optimization of the educational process, the introduction of innovative teaching methods, the improvement of the forms and methods of career guidance, which is conducted among school graduates and applicants, as well as the demonstration of the applied significance of the chosen specialty.

Keywords: business communication, motivation, professional activity, students of higher education.

Вступ. Мотивація є однією з рушійних сил людської поведінки. Вона сприяє здоровій конкуренції та розвитку соціальних зв'язків.

Теорія мотивації може бути досить складною. Мотивація може бути описана як «подібна до риси» (тобто менш модифікована та, здавалося б, більш «природна» схильність здобувачів вищої освіти до навчання) або «подібна до стану» (тобто «посилання на бажання здобувачів вищої освіти брати участь, вивчати та вчитися в конкретному контексті» [9]. Природа ситуативної мотивації, дає змогу оцінити мотивацію індивіда в різні моменти часу та в різних умовах, щоб надати оцінку впливу методів навчання в різні моменти

часу протягом курсу. Крім того, оскільки ситуаційна мотивація обмежена в часі, вона більш конкретно пов'язана з мотивацією людини виконати завдання або взяти участь у діяльності [14].

Це дослідження ґрунтується на теорії самоде-термінації (SDT) мотивації. SDT стверджує, що люди, які мають свободу волі або владу над власним вибором (тобто самовизначені), є найбільш внутрішньо мотивованими (тобто залучені до дії заради себе, задоволення чи насолоди) стосовно виконання завдань [9, 23]. Відповідно до SDT, почуття самовизначення базується на ступені задоволення трьох основних психологічних потреб: автономії, компетентності та спорідненості.

До цих пір більшість людей вважають, що успіх у професійній діяльності залежить від рівня професіоналізму людини, наділеної низкою ключових якостей, наприклад, розумінням себе в професії, знання службових (посадових) обов'язків, наполегливості тощо. Проте сучасні тенденції вказують на те, що це вже застарілий міф. Сьогодні хороший фахівець – це фахівець, який знає як мобільно та інтегративно вибрати продуктивний спосіб взаємодії з навколишнім середовищем, що складається з багатьох елементів, динамізм змін і перетворень яких залежить від ситуації занурення в нього. Іноді людям, які прагнуть реалізувати себе в суспільстві, не бракує професіоналізму, але здатність бути ефективним комунікатором [8]. За словами Дж. Ламрі (2019), успіх у сучасному суспільстві – це «не лише те, що кожен із нас отримує при народженні, на дев'яносто відсотків це зусилля та праця, вкладені в нас самих» [15].

Щоб залишатися конкурентоздатним на ринку праці, соціально активним, відповідати затребуваним компетентностям, сучасній людині необхідно постійно стежити за тенденціями та освоювати нові знання та навички.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривалий період розвитку психології учені пропонували різні теорії, щоб знайти пояснення мотивації людської поведінки. Нижче наведено деякі з основних теорій мотивації [4, 17, 22, 24].

Інстинкти. Інстинктна теорія мотивації висуває припущення, що поведінка особистості мотивується інстинктами, які є фіксованими вродженими моделями поведінки. Такі психологи, як В. Джеймс, З. Фрейд і В. Макдугал, запропонували кілька основних людських чинників, які мотивують поведінку. Вони включають біологічні інстинкти, які важливі для виживання організму, такі як страх, чистота та любов [10].

Потреби. Багато видів поведінки, наприклад їжа, напої та сон, мотивовані біологічними факторами. Люди мають біологічну потребу в продовольстві, воді та відпочинку. Тому вони мотивовані їсти, пити і спати. Теорія потреб ґрунтується на тому, що люди мають базові біологічні потреби, і наша поведінка мотивована потребою реалізувати дані потреби.

А. Маслоу вперше у статті під назвою «Теорія людської мотивації» (в 1943 р.) описав концепцію ієрархії потреб, а пізніше оприлюднив її у книзі «Мотивація та особистість». Ця теорія свідчить про те, що люди мотивовані задовольняти основні фізіологічні потреби, перш ніж пере-

ходити до інших, більш складних потреб. Коли фізіологічні потреби задовольняються, то потреби поширюються на інші рівні, такі як безпека, самооцінка та самореалізація, соціальні складові діяльності. А. Маслоу вважав, що люди мають вроджене бажання самореалізуватися, тобто бути тим, ким вони можуть бути. Однак для досягнення цієї кінцевої мети необхідно задовольнити низку основних потреб. Це включає потребу в їжі, безпеці, любові та самоповазі. Вчений вважав, що ці потреби схожі з інстинктами і відіграють головну роль у мотивації поведінки [17].

Перший мотиваційно-ціннісний компонент бізнес спілкування – це культура майбутніх менеджерів. Бізнес комунікація – це система мотивів, цінностей, які спрямовують майбутнього фахівця під час ділового спілкування та опосередковує його сприйняття та оцінку різноманітних професійних ситуацій, визначення вибору методів спілкування з партнерами.

Система мотивів майбутніх менеджерів визначає їх мотиваційну спрямованість в сфері ділового спілкування, яка визначає ідеальний метод для міжособистісної взаємодії з партнерами по спілкуванню.

У своїх наукових працях О. Рембах [21] виділяє декілька різних типів мотиваційних орієнтацій майбутнього фахівця на ділове спілкування: діяльнісна спрямованість; міжособистісна або особистісна спрямованість, самоефективності, самодетермінації (табл. 1).

Незважаючи на його очевидну необхідність, емпіричні дослідження мотивації тривалий період були розділені в різних областях, що ускладнювало встановлення інтегративного погляду на мотивацію. Теорії мотивації, запропонованих у педагогічній психології, не мають зв'язку з мотиваційними теоріями, які вивчаються в соціальній психології або в організаційній психології. Окрім того, спосіб вивчення та встановлення теорії мотивації принципово відрізняється в когнітивній/афективній нейронауці [2, 25].

Професійну мотивацію можна розглядати як основний стимул задля чого людина докладає свої зусилля та реалізації професійних якостей. Мотиваційна складова професійної діяльності включає спонукаючу, направляючу та регулюючу складову. Чітко сформувавшись дана мотивація є характеристикою професіоналізму та компетентності фахівця [1, 5].

Мотивація може виникати з різних джерел. Мотивацією для здобувачів вищої освіти можуть бути зовнішні стимули, такі як: бажання пра-

Типи мотиваційних орієнтацій майбутнього фахівця на ділове спілкування

№ з/п	Назва типу	Характеристика типу	Мотиви
1	Діяльнісна спрямованість	Високий рівень спрямованості на досягнення професійних показників, інтересів до професійної діяльності, активне використання комунікаційного процесу для вирішення проблеми поставлених завдань	Пов'язані з досягненням мети; фахівці характеризуються як педантичні професіонали, які наперед знають, як досягти мети і хто повинен бути залучений до неї, щоб досягти успіху. Суть такої позиції виражена гаслом: «Висока продуктивність за будь-яку ціну», «І відстоювати свої думки і погляди навіть тоді, коли необхідно відкинути думки інших», «Якщо виникає конфліктна ситуація, я намагаюся її припинити або залишити як переможець». Професійну діяльність фахівці цього типу, в основному, бачать у здійсненні професійних завдань.
2	Міжособистісна або особистісна спрямованість	Висока орієнтація на партнера, формування сприятливих міжособистісних стосунків та позитивний психологічний мікроклімат у колективі. Суть підходу виражається у висловлюванні: «Люди не є товаром, вартість якого можна виміряти певним масштабом», та «Думки і почуття людей відіграють першорядну роль». Тому фахівець прагне створити всі умови для задоволення потреб партнера, ставитися до нього з повагою і добротою; проявляє гнучкість, вміння та навички, необхідні для ефективної та гармонійної взаємодії з іншими людьми та професійне і особисте благополуччя.	Найважливіший стимул – прагнення до схвалення та підтримки від інших. Припущення: «Мене любитимуть люди якщо я з ними добрий». Більшість співробітників з такою орієнтацією чудово пристосовуються до думки суспільства та його настрою. Основну мету діяльності спеціалісти вбачають у забезпеченні сприятливих умов для встановлення дружніх стосунків з колегами та партнерами та критерієм ефективності професійної діяльності.
3	Самоефективності	Зосереджена на переконанні людини у тому, що вона здатна виконати завдання або впоратися з ним. Висока самоефективність впливає на вибір здобувачами вищої освіти завдань, їх наполегливість у виконанні завдань і стійкість перед проблемами, невдачами, помилками. Це допомагає запобігти навченій безпорадності, сприйняттю повної відсутності контролю над майстерністю чи успіхом.	Надаючи здобувачам вищої освіти досвід майстерності та можливість його побачити у інших, переконувати їх у можливості успіху, інтерпретуючи емоційні реакції здобувачів вищої освіти на успіх, невдачу і стрес.
4	Самодетермінації	Потреба в автономії, компетентності та зв'язку з іншими. Відповідно до теорії, здобувачі вищої освіти будуть більш внутрішньо мотивовані, якщо ці три потреби задовольняються якомога більше.	Здобувач освіти приймає рішення, на його вибір, безумовно, впливає мотиваційний стан. Коли здобувач вищої освіти опановує навички бізнес комунікацій, його мотивація вивчати дані питання явно впливає на те, як він їх опановує (самостійно, автономно, вільно).

Джерело: побудовано авторами за матеріалами [21].

цювати за винагороду; внутрішнє задоволення; набуття досвіду роботи та майстерності; можливість управляти (керувати) іншими та впливати на поведінку інших осіб. Інші джерела мотивації можуть бути викликані цікавістю, автономією, підтвердженням своєї особистості та переконань, створенням позитивного образу себе – це спонукання, яке походить виключно зсередини. Це не пов'язано з очікуваною винагородою, кінцевим терміном чи зовнішнім тиском. Зовнішня мотивація може посилити мотивацію в короткостроко-

вій перспективі, але з часом вона може зношуватися або навіть дати зворотний ефект. Навпаки, внутрішня мотивація є потужною, оскільки вона інтегрована в ідентичність і є постійним джерелом мотивації в цілому.

У численних працях вітчизняних психологів зазначається, що мотивація до навчання здобувачів освіти з першого по останні курси відбувається досить динамічно, зокрема знижується внутрішня мотивація (Л.З. Сердюк) [6]; дещо змінюється ієрархія навчальних мотивів (від про-

фесійних до мотивів отримання диплома та соціальні мотиви) (Л.І. Гриценюк), чітко проявляється феномен зменшення мотиваційної структури незалежно від напряму професійної підготовки, що можна пояснити не психологічними, а соціально-економічними або культурологічними чинниками (О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, В.М. Павленко) [3, 5].

Іноді обставини навчання обмежують можливості викладачів розрізняти внутрішню мотивацію та зовнішню поведінку. Безперечно, викладачі спостерігають за поведінкою здобувачів вищої освіти (ознакою якої є певного роду мотивація). Але численні вимоги навчання можуть обмежити час, доступний для вивчення характеру тієї чи іншої поведінки. Наприклад в ситуації, якщо здобувач вищої освіти задає багато запитань під час обговорення (можуть бути різні мотиви такої поведінки), то йому цікавий сам матеріал чи затуляє час заняття, щоб уникнути запланованого контролю знань, чи просто хоче виглядати розумним перед одногрупниками або викладачами? У аудиторії з великою кількістю здобувачів вищої освіти і насиченим розпорядком дня у викладача може не бути багато часу, щоб вибрати між цими можливостями. В інших випадках проблемою може бути не стільки обмеження часу, скільки труднощі спілкування зі здобувачем вищої освіти. Наприклад, здобувач вищої освіти, який недосконало знає мову викладання дисципліни, або здобувач вищої освіти, який має інвалідність, що обмежує загальні мовні навички здобувача вищої освіти. У цих випадках визначення внутрішньої мотивації здобувача вищої освіти може зайняти більше часу та зусиль. Для таких здобувачів вищої освіти важливо приділяти додатковий час і зусилля, але для викладача також важливо направляти та впливати на поведінку інших здобувачів вищої освіти у конструктивному напрямку. Саме тут можуть допомогти біхевіористські підходи до мотивації [1].

Теорії прийняття рішень стосовно вибору спеціальності зосереджуються на тому, як люди вибирають між різними цілями чи різними діями. D.G. Mook [18] стверджував, що будь-яка дія вимагає когнітивного рішення, тому ми «уявляємо кожну можливу дію, розглядаємо її наслідки та виконуємо дію, очікувані або уявні наслідки якої ми найбільше віддаємо перевагу». Ця точка зору виникла в першу чергу з робіт Дж. Аткинсона, Ю. Куля, Х. Хекгаузена та їхніх колег [16].

Успішність здобувачів вищої освіти обумовлюється багатьма чинниками, зокрема природ-

ними здібностями та розвитком мотивації до навчання. Відомо, що існує досить складна система взаємозв'язків, яка за певних умов впливає на весь компенсаторний механізм особистості. Завдяки такій діяльності недостатня кількість здібностей компенсується розвитком мотивації, внаслідок чого можуть досягатися досить високі результати у навчанні здобувача вищої освіти.

У процесі виконання будь-якої діяльності, перед особистістю постає вибір: спрямувати дії та вчинки не лише до предмету своєї діяльності, а й до речових факторів (реальних умов), при цьому враховується рівень моралі людини, із уже визначеними зразками відповідної свідомості. Залежно від ситуацій вибору, людина продовжує усвідомлювати свою відповідальність за вчинки, внаслідок чого вона пов'язує поведінку із соціальним характером. Усвідомлення цінностей, які сформувалися в особистості і становлять частину її свідомості, та забезпечують стійку позицію людини, яка спрямована на вираженість її інтересів. Виходячи з цього можна стверджувати, що мотивація діяльності людини, в ситуаціях вибору, обумовлюється ціннісними орієнтирами, на які безпосередньо впливає соціальна сторона спонукального процесу.

Отже, основним завданням в освітньому процесі є не лише висока професійна підготовка здобувачів освіти, а й цілісний розвиток особистості – людини з активною життєвою позицією, здатної до самовизначення, саморозвитку, свідомої професійної діяльності та саморегуляції. На характер мотивів до навчальної діяльності здобувачів освіти значно впливає мотивація (як внутрішня, так і зовнішня), спрямованість, осмисленість, задоволення процесом та чіткі цілі.

Термін «*мотиви вибору кар'єри*» стосується інтересів, орієнтацій і мотивів молодих людей, які спонукають їх прагнути до певної кар'єри чи професії [21].

Навчання – це робота протягом усього життя, і для того, щоб прищепити та підтримувати любов до навчання на все життя, необхідна мотивація [14]. Розвиток мотивації здобувачів освіти це складний, але необхідний аспект навчання, на який викладачі повинні звертати підвищену увагу [1].

Досягнення мети – це процес. І всі компоненти цього процесу заслуговують на увагу, щоб забезпечити успіх, від постановки мети до подолання перешкод і до підтримки імпульсу до завершення проекту.

Нездатність досягти мети іноді пояснюється тим, як вона була поставлена. Але кілька психо-

логічних прийомів можуть допомогти поставити та досягти цих цілей. Один із них полягає в тому, щоб переконатися, що ціль пов'язана з певною цінністю, як-от цінність досягнути навичок професійної бізнес комунікації [20]. Інший варіант полягає в тому, щоб сформулювати свою мету як актив, який потрібно отримати, а не як загрозу, якої слід уникати [19]. Наприклад, замість того, щоб думати: «Мені не варто турбувати свого боса, щоб ми могли уникнути складних стосунків», спробуйте подумати: «Я хочу навчитися нових навичок спілкування, щоб перезавантажити наші стосунки». Ще одна ідея полягає в тому, щоб спробувати встановити ціль навчання замість цілі ефективності [13].

Мотивація націлена на «чому», а імпульс націлений на «як». Створення імпульсу має ключове значення для вжиття конкретних кроків, необхідних для виходу з укорінених моделей і внесення змін. Зосередження на імпульсі також можна використовувати в терапевтичному контексті. Визнання мотивації до змін і зосередження на динаміці, яка підтримує зміни, також може допомогти створити імпульс [3].

Деякі люди можуть виявитися повністю загнаними в проєкт; інші можуть просто захотіти додати трохи більше продуктивності у свій графік. Незалежно від того, з чого починається мотивація, завжди є способи її посилити – чи то ваша власна мотивація, чи чиясь інша.

Проблема в тому, що багато здобувачів вищої освіти не мають мотивації до навчання. Навіть маючи ідеальний матеріал на заняття, невмотивований здобувач вищої освіти не навчатиметься. Деякі викладачі стверджують, що мотивація здобувачів вищої освіти – не їх робота. Робота вчителя – досконало знати дисципліну і добре її викладати; здобувач вищої освіти повинен брати відповідальність за своє навчання та знаходити власну мотивацію. Саме ця старомодна ідея обмежує багатьох викладачів повноцінно донести інформацію до здобувача освіти. Чудовий учитель усвідомлює, що мотивація здобувачів вищої освіти необхідна для успіху в навчанні, і що викладачі мають ідеальну можливість для покращення мотивації у здобувачів вищої освіти [2, 7, 12]. Існує кілька стратегій, які можна використовувати в академічній групі, щоб допомогти мотивувати здобувачів освіти.

У своїй книзі «Мислення» К. Двек [10] стверджує, що здобувачі вищої освіти мають фундаментальне переконання щодо навчання: або фіксоване мислення, або мислення зростання.

Віра в усталеному розумінні свідчить про те, що люди народжуються з певними здібностями та талантами або без них, і що здібності неможливо змінити. Здобувачі вищої освіти з фіксованим мисленням намагаються уникнути завдань і часто ухиляються від труднощів, тому що не хочуть, щоб здалося, що вони борються. З іншого боку, той, хто навчається з мисленням зростання, вірить, що здібності й таланти можна розвивати й вдосконалювати за допомогою наполегливої праці. Здобувачі, які розвиваються, насолоджуються викликом і бачать боротьбу та невдачі як необхідні складові зростання, безумовно, більш мотивовані працювати наполегливо.

Одним із найпотужніших елементів зворотного зв'язку для здобувачів вищої освіти є похвала за їх зусилля та наполегливу роботу, говорити здобувачам освіти, що вони можуть покращити свій академічний успіх. Разом з тим, не потрібно хвалити здібності. Похвала за здібності, а не за зусилля зміцнює постійне мислення про те, що здобувачі вищої освіти мають здібності або ні, і ніяка наполеглива робота з боку здобувача освіти не може змінити результат [7].

Протягом усього навчального циклу викладачі оцінюють прогрес здобувача вищої освіти шляхом проведення формального та підсумкового оцінювання. Мета формального оцінювання полягає в тому, щоб точно визначити навчання, необхідне для остаточного успіху на наступному підсумковому оцінюванні. Формуюче оцінювання інформує викладачів і здобувачів вищої освіти про потреби в покращенні, щоб мали змогу діяти відповідним чином, щоб підсили кількісні та якісні показники успішності під час контролю знань. Важливо, щоб здобувачі вищої освіти отримували своєчасний описовий відгук від оцінювання, щоб вони могли рухатися вперед у навчанні. Цей цикл навчання покращить результати під час підсумкового оцінювання [11].

Для посилення мотивації здобувачів вищої освіти викладач має знати кожного з них на особистому рівні. Потрібно знати їх інтереси та хобі, з ким вони проводять час, їхні сімейні ситуації та що їх захоплює. Кожен здобувач вищої освіти потребуватиме різних мотиваційних стратегій, і викладач повинен знати їх, щоб мати можливість передбачити, які стратегії можуть спрацювати [13].

Коли здобувачі вищої освіти сприймають одне одного як цілісних людей, вони з більшою готовністю йдуть на ризик і ставлять питання, які їм потрібні, щоб досягти успіху. Всі вчать

по-різному, у кожній академічній групі існує декілька типів здобувачів вищої освіти: візуальні, тактильні, вербальні та більш стримані. Викладач зобов'язаний встановити це, знаючи їх і намагатися навчати їх відповідно [21]. Результатом цієї роботи є здатність знати здобувачів вищої освіти, що призводить до більш згуртованої, відкритої навчальної спільноти.

Здобувачам вищої освіти потрібне безпечне середовище, де вони готові ризикувати та боротися. Щоб досягти цієї мети, здобувачі вищої освіти та викладач повинні працювати разом для досягнення спільних цілей. Боротьба має бути прийнятною та заохочуваною як частина процесу навчання.

Традиційне навчання полягає в тому, що викладачі читають лекції, а здобувачі вищої освіти роблять конспекти, після чого виконують самостійну роботу, щоб перевірити розуміння. Трансформація цієї застарілої моделі, щоб включити більше часу, коли здобувачі вищої освіти спілкуються одне з одним, створює справжню спільноту. Спільна групова робота має бути діяльністю між лекцією викладача та самостійною роботою. Це час, коли здобувачі вищої освіти можуть перетравлювати інформацію та колективно ставити запитання. Здобувачі вищої освіти беруть участь у тому, що можна вважати етапом «вирішення проблем» свого розвитку з новими ідеями, і разом вони приходять до нових знань. Таке поступове звільнення від відповідальності від викладача до здобувача освіти сприяє глибшому розумінню матеріалу, а не запам'ятовуванню; таким чином здобувачі вищої освіти є учасниками власного навчання. Використання слів «ми» і «наш», а не «я» і «ти», має значний вплив на культуру в групі та на те, як здобувачі вищої освіти функціонують як взаємозалежні здобувачі освіти [16].

Встановлення високих очікувань і підтримка здобувачів вищої освіти у їх труднощах дозволяє здобувачам освіти виправдати ці очікування. Коли очікування прозорі, здобувачі вищої освіти знають, куди спрямоване їх навчання, і мотивовані досягти цього, оскільки це здається можливим: шлях видно. Робота над щоденними, тижневими та річними цілями дає здобувачам вищої освіти мету та сенс важкої роботи, яку вони виконують [24].

Зберігати високі очікування щодо вчених рівносильне навчання, але високі стандарти поведінки, академічної мови, групової роботи та навіть тривалості та формату індивідуальної роботи також необхідні для глибокого навчання. Після того, як процедури, що підтримують очі-

кування, встановлені та зрозумілі для навчальної спільноти, навчання стає найважливішою діяльністю [8].

Здобувачі вищої освіти засвоюють поведінку та стратегії викладачів як спосіб досягнення власних цілей.

Багатьом викладачам закладів вищої освіти не вистачає достатньої підготовки щодо активного навчання, що призводить до відсутності впевненості в їхній здатності успішно реалізувати такі стратегії [22]. Проблема ускладнюється тим, що викладачі можуть завищувати дані про використання активного навчання [20] або може невдало реалізовувати такі стратегії, що призводить до мінімального або взагалі без видимого покращення навчання здобувачів вищої освіти [7]. Якщо перебування на посаді повністю визначається успіхом у дослідницькій діяльності або якщо на кафедрі в цілому бракує винагороди за успішне вдосконалення викладання, з цього випливає, що багато викладачів можуть не приділяти часу, необхідного для внесення серйозних змін у підходи до викладання [20, 23]. Брак часу є ще однією перешкодою, і багато хто вважає, що підготовка курсу активного навчання займає значно більше часу, ніж підготовка традиційного лекційного курсу [15].

Агенти змін, які хочуть підтримати викладачів у прийнятті підходів до активного навчання, часто покладаються на розробку та розповсюдження навчальних матеріалів та оцінок [24]. Ця стратегія змін працює для надання альтернативних методів і видів діяльності інструкторам, але її недостатньо для сприяння постійним змінам [19]. Навпаки, зусилля щодо сприяння змінам є найбільш продуктивними, коли вони передбачають широкую, довгострокову підтримку [12]. Іншою ознакою успішних стратегій змін є оцінка ефективності та зворотний зв'язок [11], а третій компонент включає допомогу викладачам розкрити та переглянути свої концепції викладання та навчання. Стратегії змін можуть бути найуспішнішими, якщо вони навмисно заохочують викладачів розмірковувати над їхнім викладанням [25].

Мотивація до професійної діяльності є складним, мінливим співвідношенням різних мотивів, взаємодія між якими є основою мотиваційної сфери у людей [4]. Такими мотивами можуть бути:

1. Професійне покликання, яке проявляється як потяг до певного фаху, ґрунтується на знаннях про спеціальність (трудова діяльність), оцінку власних можливостей оволодіння знань з обраного фаху та визнання фахових умінь.

2. Професійні наміри – відношення до визначеного роду діяльності, що несе певний характер і базується на прагненні обрати професію та отримати бажану освіту. На відміну від професійного покликання, намір базується на прийнятті рішення.

3. Потяг до діяльності за професією – прагнення особистості проявляти активність, яка викликана потребами людини; психічний стан її, який сприяє створенню передумов до професійної діяльності.

4. Особисті потреби: матеріальне забезпечення, самореалізація, пошук сенсу життя, намір бути частиною бажаного соціального статусу, захищеність, безпека та ін. [3].

Етапи формування мотивації професійної діяльності можна поділити на такі складові:

1. Підготовчий (формування мотивації до професійної діяльності): визначення переліку цінностей та потреб особистості (що хочу?; чому хочу?); аналіз бажань на рівні усвідомлення діяльності відповідно до професійного спрямування, в розрізі формування мотиваційної сфери; варіативність (гнучкість) мотиваційного вибору.

2. Вибірковий (вибір професійної діяльності): вподобання особистості з урахуванням знань про власні можливості; критичний погляд на очікуване (потреби) і фактичне (можливості).

3. Закріплюючий (формування мотивації на обрану фахову діяльність): аналіз відповідності до схеми: «мені від професії потрібно – від мене потрібно». Тобто аналіз відповідності обраного фаху для задоволення власних потреб у поєднанні зі шкалою бажаних цінностей.

4. Лонгітюдний (сформованість професійної цікавості). Тобто, очікувані показники сформованого професійної цікавості до обраного фаху є одним із головних компонентів мотивації професійної діяльності [1].

Проблеми встановлення та організації мотивації навчальної діяльності здобувачів освіти висвітлено у працях А.А. Реана, В.І. Слободчикова, Е.А. Фоміної, А.В. Сухарева, А.М. Матюшкина, О.Б. Вершинська, А.А. Баранова, О.С. Гребенюк, Н.А. Ісаєвої, Т.В. Кудрявцева, А.Р. Кудашева, А.К. Маркової, Н.І. Мешкової та ін. [2, 5, 23].

У новому світі успішна реалізація професійного потенціалу вимагає розвитку нових компетенцій серед випускників. І, в першу чергу, йдеться не про професійні знання, а про вміння сприймати мінливі умови середовища та пристосовуватися до них. На думку вчених, ми все частіше можемо почути про необхідність розвитку

м'яких навичок [26, 27]. Під цим поняттям різні автори розуміють різні компетенції, які можна узагальнити, класифікувавши в укрупненому вигляді:

- базові комунікативні навички: робота у команді, переговори, самопрезентація, базові навички продажів, публічність, усне спілкування, орієнтація на результат, ділове письмо, клієнтоорієнтованість;

- навички самоконтролю, управління емоціями, стресом та саморозвитком,

- планування та цілепокладання, тайм-менеджмент, енергійність, ентузіазм, ініціативність, наполегливість, рефлексія, використання зворотного зв'язку;

- навички ефективного мислення: системне, творче, структурне, логічне мислення, пошук та аналіз інформації, розробка та прийняття рішень, дизайн-мислення, тактика і стратегічне мислення;

- управлінські навички: управління продуктивністю, планування, постановка завдань перед співробітниками, мотивація, моніторинг виконання завдань, наставництво (розвиток співробітників), коучинг, ситуаційне (оперативне) управління, лідерство, проведення зустрічей, надання зворотного зв'язку, управління проектами, делегування.

На основі опитування понад 300 роботодавців із 15 країн визначили пріоритет особистісних рис: 1) спілкування; 2) критичне мислення при розробці продукту [24].

Мотиваційна структура особистості в процесі життєдіяльності змінюється, тому відповідно змінюється і відношення здобувачів освіти до навчальної та професійної діяльності. Нами було проведено анонімне анкетування здобувачів вищої освіти державного вищого навчального закладу щодо визначення їх мотивації до навчання та професійної діяльності. В опитуванні брали участь 100 здобувачів вищої освіти пропорційно до представництва 1-5 курсів денної та заочної форм навчання, гендерні особливості враховано. При визначенні ціннісних орієнтацій у здобувачів вищої освіти було відмічено, що найбільш вираженою шкалою у здобувачів освіти денної форми навчання була підтримка життєдіяльності (36,1 % від загальної чисельності респондентів), наступним був соціальний статус (31,5 %), дещо нижчим типом цінності опитувані відмітили комфорт (21,3 %) (табл.2).

Перевагу спілкуванню, загальній, творчій активності і суспільній користі надали лише до 5% опитаних, що свідчить про орієнтацію здобувачів

вищої освіти на власні потреби, задля реалізації високого рівня життя і соціального статусу (рис. 1).

Таблиця 2

Особливості мотиваційної структури здобувачів освіти, % відповідей

Показники	Здобувачі вищої освіти денної форми навчання	Здобувачі вищої освіти заочної форми навчання
Підтримка життєзабезпечення	36,1	22,0
Комфорт	21,3	3,7
Соціальний статус	31,5	41,4
Спілкування	3,7	21,5
Загальна активність	2,9	1,6
Творча активність	1,8	0,5
Суспільна користь	2,7	9,3

Джерело: власні дослідження авторів

У здобувачів вищої освіти заочної форми навчання пріоритетним орієнтиром цінностей є: соціальний статус (41,4 %), на другому місці серед цінностей здобувачі обрали підтримку життєдіяльності (22,0 %) з незначним відхиленням спілкування (21,5 %). Це може свідчити про зацікавленість здобувачів вищої освіти процесом навчання, а також спілкування з однодумцями та викладачами відповідно до обраної спеціальності. На останньому місці у мотиваційній структурі здобувачі заочної форми навчання обрали творчу активність (0,5), що свідчить про більш практичний нахил особистості з чітким спрямуванням на виробничу діяльність.

Отже, проаналізувавши мотиваційну структуру особистості у здобувачів освіти очної і заочної форм навчання було встановлено, що най-

більш вираженим типом цінностей є підтримка життєзабезпечення та соціальний статус. За такими показниками, як комфорт та спілкування у здобувачів вищої освіти спостерігались прямо пропорційні дані: здобувачі вищої освіти денної форми навчання комфорту надають 3 місце, а спілкуванню 4 з досить різкою відмінністю 21,3 % проти 3,7%, тоді як здобувачі заочної форми навчання на спілкування ставлять на 3 місце, а комфорт на 5 (21,5 % проти 3,7 %).

Висновки. Розуміння того, що спонукає людей до мотивованої поведінки, є справді захоплюючим завданням. Мотивована поведінка включає біологічні та психологічні процеси, які зазнали еволюції на багатьох рівнях, від окремих молекул до специфічної для виду соціальної організації. У той час як мотиваційні процеси є спадковими рисами пристосованості.

Мотивація це досить складне психологічне явище, що має надзвичайно великий вплив на життя людини. Адже мотивація знаходиться в основі дій та вчинків особистості, що визначає вибір, який здійснює людина в різних життєвих ситуаціях, що врешті-решт і формує плин її життя.

Таким чином, мотивація передбачатиме постійний моніторинг внутрішніх і зовнішніх факторів, які можуть впливати на навчальну поведінку. Разом з цим існував би підсвідомий процес порівняння та прийняття рішень, який постійно оновлювався в міру надходження нової інформації. Якщо негативні фактори переважають позитивні, тоді завдання не буде виконано, але про-

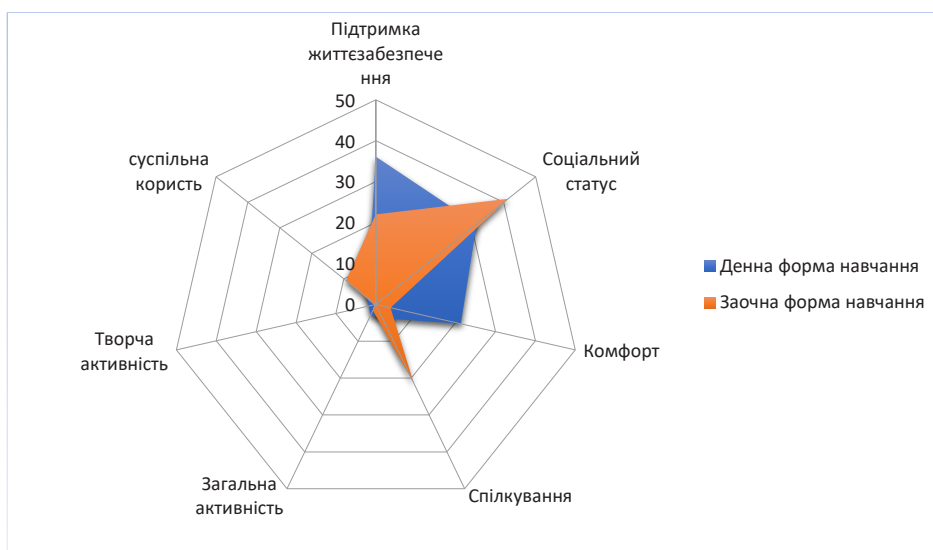

Рис. 1. Діагностика мотиваційної структури особистості, %

Джерело: власні дослідження авторів

цес порівняння та прийняття рішень триватиме, щоб визначити будь-які майбутні можливості для навчання.

У розвитку мотивації до професійної діяльності, досить важливим і складним чинником є спосіб існування та потреба особини у задоволенні своїх потреб завдяки праці. Тобто відчуття виконаної роботи й отримання задоволення від своєї діяльності сприяють розвитку та результативності діяльності. Отже, не лише задоволеність роботою поліпшує ефективність діяльності, але і ефективність діяльності сприяє підвищенню ступеня задоволеності працею, тобто існує взаємозалежність між даними поняттями. Таким чином, мотивація до професійної діяльності є одним із ключових факторів ефективності у трудовій діяльності людини та отримання насолоди від своєї праці.

Опрацювавши літературні джерела з досліджуваної теми, та проаналізувавши результати емпіричного дослідження зроблено такі висновки:

В умовах навчального закладу недостатньо виражена мотивація до оволодіння професією, зазвичай обумовлена неосмисленим вибором професії, нерозумінням на початковому етапі характеру навчальних дисциплін. В такому разі виправити дану ситуацію можна в процесі навчання за рахунок оптимізації учбово-виховного процесу, впровадження інноваційних методів навчання,

вдосконалення форм і методів роботи профорієнтації, що проводиться, серед випускників шкіл, абітурієнта, а також демонстрації прикладної значущості вибраної спеціальності.

Умовами, які сприяють формуванню у здобувачів вищої освіти мотивів до навчання є: усвідомлення цілей навчання; визначення теоретичної та практичної значущості отриманих знань; нетрадиційні форми проведення лекційного зайняття; професійна спрямованість у навчальній діяльності; використання завдань, що створюють проблемні ситуації, які вимагають активної пошукової діяльності і дозволяють проявити творчі здібності.

Також на формування мотивації суттєвий вплив мають взаємовідносини в групі, соціально-психологічний клімат. Психологічна служба навчального закладу і куратори груп повинні здійснювати цілеспрямовану і систематичну роботу по оптимізації взаємовідносин в групі здобувачів вищої освіти, профілактиці конфліктів, розвитку норм і цінностей колективу. Гарні результати навчально-професійної діяльності здобувачів освіти і активна участь в громадському житті навчального закладу дозволить забезпечити якісну підготовку висококваліфікованих фахівців, зацікавлених в результатах своєї діяльності, мобільних і упевнених в собі, які можуть успішно реалізувати свій творчий потенціал.

Список використаних джерел

1. Альохіна Н. В. Дослідження мотивації навчання у вищому навчальному закладі. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. XII. Ч. 6. Київ : 2010. С. 7–14.
2. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 304 с.
3. Коқун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
4. Колчигіна А. В. Мотивація досягнення: теоретико-методологічний аналіз. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. С. 58–61.
5. Кочарян О. С., Фролова Є. В., Павленко В. М. Структура мотивації навчальної діяльності студентів : навчальний посібник. Харків, 2011. 40 с.
6. Сердюк Л. З. Чинники внутрішньої мотивації учіння студентів ВНЗ. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. 2014. Випуск 679. С. 148–156.
7. Andrews T. C., Conaway E. P., Zhao J., Dolan E. L. Colleagues as change agents: How department networks and opinion leaders influence teaching at a single research university. *CBE—Life Sciences Education*. 2016. Vol. 15(2). <https://doi.org/10.1187/cbe.15-08-0170>
8. Asefer A., Abidin Z. Soft Skills And Graduates Employability In The 21st Century From Employers' Perspectives: A Review Of Literature. *International Journal of Infrastructure Research and Management*. 2021. Vol. 9(2). P. 44–59.
9. Brooks C., Young S. Are choice-making opportunities needed in the classroom? Using self-determination theory to consider student motivation and learner empowerment. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*. 2011. P. 48–59.
10. Dweck C. *Mindset: The new psychology of success*. New York : Random House. 2006. 320 p.
11. Fixsen D. L., Naoom S. F., Blase K. A., Friedman R. M., Wallace F. *Implementation research: A synthesis of the literature* (Louis de la Parte Florida Mental Health Institute Publication 231) Tampa : University of South Florida, National Implementation Research Network, 2005. 119 p.

12. Gallos M. R., Berg E. V. D., Treagust D. F. The effect of integrated course and faculty development: Experiences of a university chemistry department in the Philippines. *International Journal of Science Education*. 2005. P. 985–1006
13. Graham S. Theories and Principles of Motivation / D.C. Berliner, R. C. Calfee (eds). *Handbook of Educational Psychology*. New York : Macmillan, 1996. P. 63–84.
14. Guay F., Ratelle C. F., Chanal, J. Optimal learning in optimal contexts: The role of self-determination in education. *Canadian Psychology*. 2008. P. 233–240. doi: 10.1037/a0012758.
15. Krockover G. H., Shepardson D. P., Adams P. E., Eichinger D., Nakhleh M. Reforming and assessing undergraduate science instruction using collaborative action-based research teams. *School Science and Mathematics*. 2002. P. 266–284.
16. Kuhl J. Volitional Aspects of Achievement Motivation and Learned Helplessness: Toward a Comprehensive Theory of Action Control. In B. A. Maher (Ed.), *Progress in Experimental Personality Research* (Vol. 13, pp. 99–171). New York : Academic Press. 1984.
17. Maslow A. *Motivation and Personality*. New York : Harper, 1996. 369 p.
18. Mook D. G. *Motivation: The Organization of Action*. New York : W.W. Norton & Company, 1995. 656 p.
19. Niemiec C. P., Ryan R. M. Autonomy, Competence, and Relatedness in the Classroom: Applying Self-Determination Theory to Educational Practice. *Theory and Research in Education*. 2009. P. 133–144. [http://dx. doi. org/10.1177/1477878509104318](http://dx.doi.org/10.1177/1477878509104318).
20. Porter A. L., Roessner J. D., Oliver S., Johnson D. A systems model of innovation processes in university STEM education. *Journal of Engineering Education*. 2006. P. 13–24.
21. Rothland M. Warum entscheiden sich Studierende für den Lehrerberuf? Berufswahlmotive und berufsbezogene Überzeugungen von Lehramtsstudierenden. In E. Terhart, H. Bennewitz, M. Rothland (Eds.), *Handbuch der Forschung zum Lehrerberuf*. 2014 P. 349–385.
22. Rushin J. W., De Saix J., Lumsden A., Streubel D. P., Summers G., Bernson C. Graduate teaching assistant training: A basis for improvement of college biology teaching & faculty development. *American Biology Teacher*. 1997. P. 86–90.
23. Ryan R. M., Deci E. L. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definition and new directions. *Contemporary Educational Psychology*. 2000. P. 54–67. doi: 10.1006/ceps.1999.1020
24. Weber M. R., Lee J., Crawford A. A suggested best practices for enhancing performance of soft skills with entry-level hospitality managers. *Anatolia*. 2020. Vol. 31(1). P. 76–87. <https://doi.org/10.1080/13032917.2019.1703770>
25. Weiss T. H., Feldman A., Pedevillano D. E., Copobianco B. The implications of culture and identity: A professor's engagement with a reform collaborative. 2003. P. 333–356.
26. Kok A., Ramautar J. R. , De Ruiter M. B. , Band G. P. H., Ridderinkhof K. R. ERP components associated with successful and unsuccessful stopping in a stop signal task. *Psychophysiology*. 2004. Vol. 41. P. 9–20.
27. Waller D. A., Hazeltine E., Wessel J. R. (). Common neural processes during action stopping and infrequent stimulus detection: The frontocentral P3 as an index of generic motor inhibition. *International Journal of Psychophysiology*. 2019. 10.1016/j.ijpsycho.2019.01.004.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.01

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-8>

Гімадієв Алі

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю «Психологія»*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Мазяр Олег

доктор психологічних наук, доцент,

професор кафедри соціальної та практичної психології

Житомирського державного університету імені Івана Франка

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Парадигмальна дихотомія є фундаментальною методологічною проблемою психологічної науки і супроводжує її протягом усієї історії. Корені дихотомії криються у стародавній філософії, але, не дивлячись на архаїчність цієї проблеми, вона є актуальною для психологів і на цей час. Історія психології є процесом боротьби антагоністично протиставлених одна одній наукових шкіл, зі своїм предметом, термінологією та методологічними підходами (структуралізм і функціоналізм; згодом психоаналіз та біхевіоризм; затим класична когнітивістика та гуманістична психологія; наразі коннективізм (неокогнітивістика) та позитивна психологія, нейропсихоаналіз та неофрейдизм тощо; діалектичні пари змінюють одна одну на новому витку історичного розвитку, але суть нездоланного досі конфлікту лишається тією ж). Це боротьба між природничим (вивчення нижчих структур психічної активності об'єктивними природничими методами) та гуманітарним підходом (вивчення вищих структур змішаними, якісно-кількісними методами) у психології. Втім, у сучасному світі передовими психологами вже здійснені ефективні спроби синтезу парадигм, аналізу яких присвячена стаття. Перші серйозні кроки до подолання парадигмального розколу вже зроблені.

У статті проаналізовані історичні тенденції розвитку психології, з урахуванням вектору західного розуміння парадигмального розколу як діалектичного зв'язку між «менталістичним» і «біхевіористичним» спрямуванням. Також проаналізовані сучасні стани розвитку обох підходів, а також інтеграційні підходи до поєднання методології та дослідницьких областей різних шкіл таких як афективна нейронаука, доказова позитивна психологія, когнітивна психологія сучасного типу, нейропсихоаналіз. Проаналізовані точки дотику та вектори розбіжності парадигмальних підходів на матеріалі аналізу досліджень їхніх сучасних представників. Обґрунтовується право гуманістичної парадигми на існування та паритетне ставлення з боку психологів природничого спрямування. Висловлені пропозиції щодо досягнення «золотої середини» у виборі парадигмальної методології. Здійснено прогнози розвитку парадигмального розколу.

Ключові слова: парадигма, парадигмальна дихотомія, природнича парадигма, гуманітарна парадигма, позитивна психологія.

Himadiiev Ali

*Applicant for Higher Education of the second (master`s) Degree
Majoring in Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Maziar Oleh

*Doctor of Psychology, Associate Professor,
Professor of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

PARADIGMATIC DIVISION OF PSYCHOLOGICAL THEORY: RESULTS AND PROSPECTS

Abstract. The paradigmatic dichotomy is a fundamental methodological problem of psychological science and has accompanied it throughout its history. The roots of the dichotomy lie in ancient philosophy, but despite the archaic nature of this problem, it is still relevant to psychologists today. The history of psychology is a process of struggle between antagonistically opposed scientific schools, with their own subject matter, terminology and methodological approaches (structuralism and functionalism; later psychoanalysis and behaviorism; then classical cognitive science and humanistic psychology; now connectivism (neocognitive science) and positive psychology, neuropsychology and neo-Freudianism; dialectical pairs replace each other on a new round of historical development, but the essence of the still insurmountable conflict remains the same). It is a struggle between the naturalistic approach (studying the lower structures of mental activity by objective natural methods) and the humanistic approach (studying the higher structures by mixed, qualitative and quantitative methods) in psychology. However, in the modern world, leading psychologists have already made effective attempts to synthesize the paradigms to which our article is devoted. The first serious steps toward overcoming the paradigm split have already been taken.

The article analyzes the historical trends in the development of psychology, taking into account the vector of the Western understanding of the paradigm split as a dialectical relationship between the «mentalist» and «behavioristic» directions. The author also analyzes the current state of development of both approaches, as well as integrative approaches to combining the methodology and research areas of different schools, such as affective neuroscience, evidence-based positive psychology, modern cognitive psychology, and neuropsychology. The author analyzes the points of contact and vectors of divergence of paradigmatic approaches on the basis of the analysis of research by their contemporary representatives. The author substantiates the right of the humanistic paradigm to exist and to be treated on a parity basis by natural psychologists. Proposals are made to achieve a «golden mean» in the choice of paradigmatic methodology. Forecasts of the development of the paradigm split are made.

Keywords: paradigm, paradigmatic dichotomy, natural paradigm, natural approach, positive psychology.

Вступ. Парадигмальний розкол, притаманний психологічним теоріям і концепціям, проходить через методологію науки у цілому і сягає коренів античної філософії. Його суттю є наявність неминучих методологічних суперечностей природничого й гуманітарного підходів. Поділ психології на різні наукові школи зі своїми предметами досліджень та методами є ознакою методологічної незрілості та показником стагнації. У межах історико-психологічної розвідки ми покажемо, що дихотомія не є однозначним показником незрілості психологічної науки, й окреслимо перспективи подолання проблеми. Зокрема, синтезування наукових парадигм є надзвичайно важливим проектом для академічної психології.

Метою статті є окреслення загальних підсумків розвитку парадигмальної дихотомії на сучасному етапі й обґрунтування прогнозів подальшого руху у методологічній структурі психологічної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На практиці різні психологічні підходи перебувають у складних структурних відносинах, подекуди поєднуючись у «комплексних підходах» окремих фахівців. Тому питання сумісності чи несумісності різних концепцій зрідка має чітку, однозначну та лінійну відповідь. Більш доцільним є розгляд різних аспектів окремих підходів і теорій. Позаяк наша історико-психологічна розвідка не претендує на вичерпність в аналізі концепцій високого порядку та епох у розвитку наукових шкіл, будемо концентруватися на досягненні якомога більшої повноти та вичерпності у розумінні філософсько-історичних та ідеологічно-методологічних переплетінь в організмі науки шляхом глобальних узагальнень.

З одного боку, діалектична «єдність та боротьба протилежностей» у вигляді конкуренції шкіл при-

звела до активного розвитку різних областей психології та накопичення знань. Проте результатом цього стала «методологічна анархія», стан перманентної наукової кризи і туманні перспективи щодо побудови єдиної системи нашої науки.

Варто зазначити, що в англійськомовних джерелах обговорювана методологічна діалектика позначається іншим чином. Закордонні фахівці розглядають цей конфлікт як зіткнення «менталістичних» і «біхевіоральних» підходів. По суті це поділ об'єкта психології навпіл – одні фахівці займаються власне психікою – внутрішньою активністю суб'єкта, інші – поведінкою – зовнішньою активністю суб'єкта. Під біхевіоризмом мається на увазі розуміння, подібне нашому: вивчення функцій поведінки; вивчення причинно-наслідкових зв'язків між рефлексами й оперантними реакціями; практика оперантного (інструментального) обумовлення [35]. Власне, такий поділ у американській науці породили саме біхевіористи, ідеологічне переконання котрих полягало у тому, що наука (у позитивістському розумінні) психологія повинна займатися суто поведінкою; антагоністичну їм науку вони йменували «менталізмом», що закріпилося у західній історіографії. По суті, аналіз здобутків західної психологічної історіографії зводиться до історії взаємодії менталістичного та біхевіоральних підходів, і з цього ж прямо випливає сучасний стан їхньої науки [6; 11; 17; 19; 28; 31; 36].

Прикметно, що з 1990-х років такий філософський дуалізм вважається не непримиримим протиріччям (як це вважалося біхевіористами на початку), а функціональною єдністю психологічної науки, наслідком чого є подальше взаємопроникнення підходів, надто у порівнянні з початком ХХ ст. [35]. Зокрема, сучасні поведінкові психологи зазначають, що, попри безперечно механічну природу класичного біхевіоризму Дж. Вотсона (який, нагадаємо, концентрувався на виявленні стимулів і поведінкових реакцій із певним фіксованим зв'язком, та поясненні на цій основі складних моделей поведінки), сучасний, поведінково-аналітичний підхід, закладений Б.Ф. Скіннером, не є механістичним і сконцентрованим на поведінці. Оперантні психологи працюють із функціями поведінки, тобто націлені не на розуміння поведінки, замкненої на собі, а на розуміння мети поведінки, дарма що вони не кажуть про це прямо і не так розуміють термін «мета», як їхні колеги. Що цікаво, серед оперантних психологів побутує думка, що суть їхньої роботи краще передає не поняття біхевіоризму, а функціона-

лізму. У цьому ми вбачаємо примітний приклад історичного циклізму, позаяк американський біхевіорист Е. Торндайк був учнем функціоналіста В. Джемса, але класичний біхевіоризм відійшов від його ідей, щоб оновитися і повернутися до коренів [12].

Ця дослідницька рефлексія (а таку ми стрічаємо у психоаналітиків, у когнітивістів, у радянських, в українських вчених, що є виявом певної історіогенетичної закономірності) асоціюється з концепцією О.В. Мазяра щодо історичної рекурсії сучасної психології до гуманітарної парадигми через оновлення й очищення у жорні природничо-наукової методології (дещо нагадує катарсис Аристотеля у масштабах цілісної дисципліни) [4].

Припускаємо, що когнітивна психологія другої хвилі (сучасний коннективізм) є надією на поєднання природничого (загалом «поведінкового») та гуманітарного (загалом «ментального») підходів у єдину метадисципліну та генеральну ланку у процесі генерації єдиної теорії особистості на міцних наукових началах, що сприятиме вирішенню перманентної проблеми парадигмального розриву.

Щодо «менталізму», то він (як і більшість обговорюваних концепцій – хоча він є не конкретним дослідницьким напрямком, а фундаментальним вектором психології – архіконцепцією, навіть, у деякому сенсі, парадигмою – це філософське ядро гуманітарної парадигми у психології) мав два великих етапи розвитку – класичний і сучасний. Методологічна структура психологічних парадигм показана на табл. 1.

Що стосується класичного менталізму, то цим терміном фахівці позначали роботу діячів інтроспективної психології – структуралізму (В. Вундт та Е. Тітченер) та функціоналізму (В. Джеймс, Д. Дьюї, К. Brentano). Звичайно, ці напрямки були ворожими один одному, однак їх ідеологічно єднальним компонентом було визнання предметом психології свідомості (розуму). Вони у власний спосіб конструювали психологію як галузь суб'єктивних, якісних досліджень, хоч і на основі експериментальних методів [26].

Після «Маніфесту біхевіоризму», виданого у 1913 Дж. Вотсоном, поведінкова психологія надовго й міцно зайняла домінуюче положення в американській науці. Однак із часом біхевіоральний підхід, усвідомлюючи свою обмеженість, почав виходити за межі класичного розуміння «поведінки-в-собі». З'явилися радикальний підхід Б. Скіннера та необіхевіоризм Е. Толмена [25]. Дослідження «когнітивних карт» у пацюків Е. Тол-

меном, вивчення вищих психологічних функцій Л.С. Виготським та Ж. Піаже, аналіз автоматичних процесів у мозку З. Фрейдом утворили базис для появи сучасної науки про розум – когнітивної психології, яка витіснила біхевіоризм з основної позиції та частково абсорбувала в себе у вигляді когнітивно-біхевіоральної психології [23].

Таблиця 1
Структура психологічних парадигм з позиції методологічного базису

Гуманітарна парадигма	Природнича парадигма
Менталізм (вивчення внутрішньої активності суб'єкта психіки)	Біхевіоризм (вивчення зовнішньої активності суб'єкта психіки)
Якісні дослідження (розгляд індивідуальних якостей, процесів, станів і переживань у їхній глибині та самобутності – опис, аналіз, опитування)	Кількісні дослідження (вимірювання типологічних, чітко фіксованих поведінкових актів чи зовнішніх експресивних психічних проявів із намаганням звести до загального відтворюваного знаменника)
Філософія (споглядальний, логічно-аналізаційний підхід, абстрактна систематизація, якісний розгляд складних психічних субстанцій, глибинна описовість, опора на раціональність; в основі ідеографічний підхід)	Біологія (фіксований, математизований, експериментально відтворюваний розгляд відносно простих психічних субстанцій, конкретна систематизованість, обмежена описовість, опора на емпірику; в основі номотетичний підхід)

Когнітивна психологія як сучасна галузь змогла виникнути через розвинений методологічний і технологічний рівень науки. Завдяки досягненню таких досконалих методів як картування мозку з'явилася можливість відродити свідомість (розум) в якості основного предмета психології, стало можливим повноцінне експериментальне дослідження розуму експериментальними методами. У зв'язку з цим цікавою є історична ремарка

когнітивістів: вони визнавали, що інтроспекція є слабким методом для пояснення роботи мозку і не здатна забезпечити міцний ґрунт психології; однак, вона є надзвичайно корисною, оскільки показує ставлення суб'єктів до власного досвіду незалежно від того, чи істинне їхнє розуміння реальності. За такого розуміння, інтроспективний підхід вирішує половину роботи, аналізуючи суб'єктивну сторону психіки; задача когнітивіста – визначити «другу половину рівняння» – об'єктивні нейробіологічні події, що систематично лежать в основі суб'єктивного досвіду людини [14; 22].

Однак на підтвердження нашого припущення про потенціал неокогнітивістики поєднати парадигми у майбутньому свідчить той факт, що навіть у сучасному науковому світі, де панує «новий менталізм», біхевіоризм не зник, а, навпаки, у співпраці з когнітивістикою активно розвивається, концентруючись на розробці механіки оперантного обумовлення. Когнітивісти узагальнюють роль біхевіоральної психології у двох тезах: а) не зважаючи на невдачу радикального біхевіоризму, концепція та методика оперантного обумовлення є конструктивною; б) оперантна та когнітивна психологія (попри те, що раніше це були представники антагоністичних і непримиримих протилежних дослідницьких парадигм) є взаємодоповнювальними, домінуючими у своїх полях досліджень, у межах яких виконують корисну роботу, але не здійснюючи втручання у поле дослідження іншого підходу [35].

Точки дотику та розриву підходів узагальнено у табл. 2.

Аналіз точок дотику концепцій дає можливість припускати глибший синтез парадигм у майбутньому.

З самого початку, співіснували дві протилежні концепції – пояснювальна (Веберівська) та описова (Дільтеївська), кожна з яких виконувала адаптаційну роль. Не можна сказати, щоби

Таблиця 2

Точки дотику та розриву підходів

Сучасна природнича парадигма	Спільне	Відмінне	Сучасна гуманітарна парадигма
Нейропсихоаналіз Необіхевіоризм Неокогнітивістика	Менталістична спрямованість – концентрація на дослідженні розумових процесів – з чого психологія почалась, до того й повернулась, на новому витку розвитку.	Акцент гуманітарної парадигми на особистості як феномені її саморозвитку; акцент природничої парадигми на кількісному дослідженні та вимірюванні спостережуваних явищ.	Позитивна психотерапія Гештальт-терапія Неофрейдизм Арт-терапія (її теоретичне обґрунтування та клінічне використання, адже це метод, а не школа)

гуманітарна парадигма була менш необхідною та доцільною для науки [2]. Сучасні дослідники вже не намагаються позбутися описового підходу, а обережно впроваджують його до експериментальних досліджень.

Коли вітчизняні дослідники аналізують психологічну кризу і здійснюють прогнози щодо розвитку психологічної науки, вони справедливо зауважують, що методологічна застарілість науки веде до зниження ефективності її дослідницьких програм та практичної цінності [3]. Повністю погоджуючись з цією тезою, маємо думку, що саме вітчизняна психологія вчиняє цю помилку: академічні програми надто сконцентровані на застарілих концепціях та не бажають переймати нові концепції передових країн. Наприклад, напрацювання в областях гуманітарної та когнітивної психології: у найкращому випадку йдеться про класичні форми цих підходів, без усвідомлення сучасних концепцій; тут академічна психологія значним чином відстає від консультаційної практики. Зокрема, в управлінській діяльності домінуючу роль отримав гуманістичний підхід К. Роджерса, А. Маслоу та Р. Мея, що свідчить про зростаючу роль гуманітарної парадигми не лише у передових країнах, а й у світі загалом [5].

Щодо когнітивної психології, то лівова частина розробок у передових країнах (США, Канада, Швеція) здійснюється саме у цьому напрямку; те саме стосується практичного консультування [39]. Значною мірою це пов'язано з тим, що когнітивна психологія тісно пов'язана з нейронауками та є значною частиною когнітивної нейронауки. Це дозволяє когнітивній школі бути на вістрі знань про мозок, розум і поведінку [8; 10; 13; 21; 27].

Варто відмітити, що у передових країнах гуманітарна парадигма не відстає від природничої – нейропсихологічний аналіз здійснює активний внесок у нейронауку, а позитивна психологія прагне до систематичної експериментальної верифікації своїх положень. Це, наприклад, можна побачити у клінічній практиці. М. Солмс верифікує положення, що мозок та особистість сильно пов'язані. Невеликі пошкодження мозку можуть значно змінювати особу. Також він займається встановленням нейролокації психічних процесів [18; 37; 38]. Прихильники цього напряму наголошують, що для такого симбіозу передумови були з самого початку, адже З. Фройд на початку свого кар'єри розвитку був неврологом [24]. До того ж, сама нейронаука побудована на міцній філософській базі та координується з нею [27; 30].

Сучасні клінічні дослідження показують, що емпірична верифікація є цінним орієнтиром не лише для когнітивної психології (по суті природничої), але й позитивної (по суті гуманітарної). Мало того, у деяких відношеннях вони можуть бути конкурентноздатними [7]. До реалізації принципу доказовості прямують навіть суто ідеографічні підходи, протилежні за суттю когнітивно-біхевіоральній терапії, зокрема, такі як арт-терапія (яку спеціалісти передових країн пропонують розцінювати як ефективний терапевтичний інструмент) [20; 29]. Те саме стосується «опозиційного» до КПП підходу гештальт-терапії – суто гуманітарного підходу [29].

Це демонструє нашу думку, що вітчизняний погляд на гуманітарну парадигму у психології є дещо застарілим. У передових країнах її методологічна досконалість критично не відрізняється від природничої: відрізняються предмет, але не метод. Зокрема, гуманітарна методологія не виключно ідеографічна та описова; вона може бути номотетичною, ідеографічною, доказовою та описовою, що навіть робить її більш перспективною. Її значення зростає. Безперечно, концепція історичної інверсії гуманітарної парадигми О.В. Мазяра валідно відбиває методологічний стан психологічної науки на вітчизняних теренах, однак щодо передових країн не є справедливою. У вітчизняній науці парадигмальний розкол представлений серйозно, однак, здається, в елітарних наукових групах Заходу він вже значний час активно гоїться та здійснюється як практично-орієнтований, так і суто дослідницький парадигмальний синтез.

Можемо заключити, що у сучасній психології мозок та особистість – символи як парадигмального, так і психофізіологічного розриву – вже не є антагоністичними, а є сусідніми орієнтирами дослідників. Що цікаво, деякі містки до такого стану надає когнітивна психологія, що довела необхідність урахування емоційно-афективної сфери у дослідженні поведінки. Емоції виявилися, по-перше, практично невід'ємними від «суто інтелектуальних» процесів, а по-друге, виявилися істотним детермінуючим фактором виникнення, напряму та результативності таких процесів. Це змусило відійти від класичних (механічно-схематичних) тлумачень розуму та перейти до аналізу особистісних (емоційних) проявів розуму, як суттєвої складової його (адаптивної до реальності) діяльності та зумовило появу нової дисципліни – афективної нейронауки [1]. Сучасний напрям коннективізму когнітивній науці здається перспективним [8; 10].

Коннективізм – це сучасна психолого-педагогічна теорія (теорія навчання), акцент у якій робиться на навчанні в епоху Інтернет-технологій, де головним фактором навчання є обмін інформацією між учасниками за допомогою мережі. Таким чином, інформаційні мережі опосередковують освітній процес. Ця теорія має спільні відтінки з теорією зони найближчого розвитку Л.С. Виготського. По суті, навчання розглядається як процес підключення та перепідключення інформації за допомогою технологій – концепція цілком у душі когнітивістики. При ньому вважається, що важливішим за саме знання є сформована навичка сприймати суттєві зв'язки між знаннями. На прийнятті рішень та урахуванні актуальності інформації робиться окремий акцент у навчанні. Знання інтерпретується як інформаційна мережа, а навчання – як розпізнавання інформаційних шаблонів (ідей, моделей, концепцій) [15; 16; 32; 33; 34].

Коннективізм розглядає розум як динамічну структуру, не відірвану від соціального оточення та не замкнену на собі. Тут когнітивістика, співпрацюючи з інформатикою та педагогікою, являє собою приклад ефективного синтезу парадигм, за яким майбутнє.

Підводячи підсумки, загальну картину дихотомічного розколу, з урахуванням філософських передумов, можна описати таким чином, у табл. 3.

Ця схема актуальна для класичного періоду розколу XIX-XX ст. Наразі м'який інфоблок успішно поєднує обидва види методів оригінальним чином; жорсткий інфоблок став податливим до нововведень. Тому точною цю схему можна назвати умовно, хіба що історично. Актуально до нашого часу – це, радше, грубий гносеологічний орієнтир, ідеалізована формалізація динамічної наукової практики, штучне розведення методологічних кутів.

Сучасний етап (середина XX – початок XXI ст.) утворює картину, за якої гуманітарна парадигма поєднує якісні та кількісні методи, а не є суто якісною, як раніше. Назагал концепції і підходи сьогодні все більше є взаємопроникними, причому місткі до співпраці часто прокладає природнича частка.

На основі приведеної вище інформації можемо висловити наступні ідеї щодо перспектив розвитку психології:

1. Зближення парадигм (психоаналіз ↔ нейропсихоаналіз; когнітивістика ↔ коннективізм; суто когнітивні дослідження ↔ афективно-мотиваційні дослідження; примирення біхевіоральних і менталістичних напрямків).

2. Збільшення ролі експериментальних методів і кількісних досліджень, статистичних показників в області досліджень інтрасуб'єктивних (внутрішніх) явищ (технології сканування мозку; дослідження когнітивістики в афективно-мотиваційній сфері та позитивістики в особистісній сфері).

3. Акцент на вивчення роботи мозку об'єктивними методами, а духовності (реалізованості, моральності, вищої особистості та культурності, нерелігійності) – гібридними методами (кількісно-якісні дослідження). З цього – симбіоз у системному дослідженні вищих і нижчих психічних проявів.

У передових країнах відбувається інтенсивна робота з інтеграції досліджень різних шкіл у єдині глобальні проекти та активне переймання концепцій і методів. Внаслідок цього природнича психологія стає гуманітарно-орієнтованою і навпаки.

Це дає надію на побудову єдиної, цілісної парадигми у майбутньому – через синтез когнітивістики 2-го покоління, нейропсихоаналізу та позитивної психології – функціональне поєднання

Таблиця 3

Загальнонаукова діалектична структура парадигмального розколу з її конкретним заломленням у психології (пропозиції гармонійного синтезу)

М'який методологічний інфоблок	Оптимальна периферія	Жорсткий методологічний інфоблок
Гуманітарна	Когнітивістика 2-го покоління (коннективізм); афективна нейронаука; нейропсихоаналіз; доказові гуманітарні підходи (гештальт-терапія, позитивна терапія)	Природнича
Ідеалізм	Діалектичний матеріалізм (властивий вітчизняній науці)	Матеріалізм
Раціоналізм	«Золота середина» у формі досліджень сучасної позитивної психології	Емпіризм
Якісний підхід	Методологія когнітивної нейронауки (доказової, відкритої до гуманітарних нововведень)	Кількісний підхід

якісних і кількісних досліджень вищих і нижчих психічних явищ в єдиному ключі, як було давно запропоновано і передбачено Л.С. Виготським. Це, вочевидь, стане серйозним кроком до вирішення проблематики парадигмальної дихотомії у психологічній теорії.

Висновки. Те, що ми у межах нашого дослідження називаємо класичним періодом методологічного розриву у психології (кінець XIX – середина XX ст.) знаменувалося розподіленням психології на множинність шкіл, кожна з яких мала свій предмет і методи. На початку асоціалізм, структуралізм, функціоналізм, що мали один предмет (свідомість) та схожі методи (інтроспективні – суб’єктивно-експериментальні), так не розрізнялися. Точкою перетину було їхнє філософсько-концептуальне розуміння. Однак у класичний період науки з накопленням значного масиву знань відбулася диференціація – психоаналіз, гештальтпсихологія та біхевіоризм були радикально протиставлені – ідеологічно, предметно та методологічно. Кожна школа прагнула набути універсальності. Жодна, звичайно, цього не дося-

гла, оскільки охоплювала лише частину об’єкта та методології психологічного дослідження. Пізніше, у середині XX ст., школи почали зближуватися (біхевіоризм урахував «особистість», психоаналіз – соціальний досвід, гештальтпсихологія розчинилася у вихорі історії, а «відроджена» була Ф. Перлзом уже з оберненою – гуманітарною – суттю, відійшла радикально сама від себе. Потім з’явилися дві нові школи – когнітивна та гуманітарна психологія, котрі були яскравим прикладом дихотомії психологічних теорій і методів.

Проте у сучасний (посткласичний) етап методологічного розколу помічаємо обернену тенденцію. Досягнувши вершин у своїх областях, школи почали інтегруватися у мультидисциплінарні комплекси (нейропсихоаналіз, афективна нейронаука тощо). За історичною іронією, прагнення до універсалізму, що на початку змушувало підходи чітко диференціюватися та закриватися від інших заради збереження методологічної ідентичності в останні десятиріччя змушує різні підходи інтегруватися та поєднувати в дослідженнях те, що, здавалося, поєднати раніше вважалося крамольним.

Список використаних джерел

1. Бакаленко О. А., Дашенкова Н. М. Когнітивні дослідження емоційно-афективної сфери: досягнення та проблеми. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія «Психологія». 2012. Вип. 43(1). С. 13–17.
2. Коханова О. П. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с.
3. Ларін Д. І. Характеристика історико-психологічного процесу в контексті перебігу «відкритої психологічної кризи» у поглядах С. Л. Рубінштейна. *Психологічний часопис*. 2017. № 3. С. 82–91.
4. Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том VI: психологія обдарованості. Випуск 16. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. С. 165–172.
5. Основи психолого-управлінського консультування : навчальний посібник / Л. М. Карамушка, Н. Л. Коломінський, М. В. Войтович та ін.; за наук. ред. Л. М. Карамушки. Київ : МАУП, 2002. 136 с.
6. Arlson R. A. Mentalism, information, and consciousness. *Behavioral and Brain Sciences*. 2002. Vol. 25(3). P. 333. DOI:10.1017/S0140525X02250062.
7. Asgharipoor N., Asgharnejad A. F., Arshadi H., Sahebi A. A. Comparative Study on the Effectiveness of Positive Psychotherapy and Group Cognitive-Behavioral Therapy for the Patients Suffering From Major Depressive Disorder, Iran. *Journal of Psychiatry and Behavioral Sciences*. 2012. Vol. 6 (2). P. 33–41. Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3940016/>.
8. Bechtel W. Contemporary Connectionism: Are the New Parallel Distributed Processing Models Cognitive or Associationist? *Behaviorism*. 1985. Vol. 13. P. 53–61.
9. Bechtel W., Abrahamsen A., Graham G. *The Life of Cognitive Science*. 1998.
10. Bechtel W., Graham G. (eds.). *A Companion to Cognitive Science*. Oxford: Blackwell, 2017. P. 1–104.
11. Bunge M., Ardila R. Brainless psychology: mentalism and behaviorism. *Philosophy of psychology*. New York : Springer-Verlag. 1987. P. 87–135.
12. Carr E. G. Behavior analysis is not ultimately about behavior. *The Behavior Analyst*. 1993. Vol. 16 (1). P. 47–49.
13. Coltheart M. What has Functional Neuroimaging told us about the Mind (so far)? (Position Paper Presented to the European Cognitive Neuropsychology Workshop, Bressanone, 2005). *Cortex*. 2006. Vol. 42 (3). P. 323–331.
14. Dehaene S. *Consciousness and the brain: deciphering how the brain codes our thoughts*. New York : Viking, 2014. 352 p.
15. Downes S. New technology supporting informal learning. *Journal of Emerging Technologies in Web Intelligence*. 2010. Vol. 2(1). P. 27–33.

16. Fry H., Kerridge S., Marshall S. *Understanding Student Learning*. Routledge Falmer. 2003.
17. Giuseppe D. L. *Philosophical and empirical approaches to psychology: mentalism vs. antimentalism*. Lanham, MD : Lexington Books, 2016. 194 p.
18. Harlow J. Recovery from the passage of an iron bar through the head. *Massachusetts Med. Soc. Publ.*, 1868. Vol. 2. P. 329–347.
19. Hocutt M. *Behaviorism as opposition to Cartesianism*. New York : Prentice-Hall, 1996. <https://doi.org/10.4135/9781446279168>.
20. Holmqvist G., Lundqvist C. Is there evidence for the use of art therapy in treatment of psychosomatic disorders, eating disorders and crisis? A comparative study of two different systems for evaluation. *Scandinavian Journal of Psychology*. 2012. Vol. 53(1). P. 47–53. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22023072/>.
21. Jacobs A., Literacy M. Cognitive Psychology of International. *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2001. P. 8971–8975.
22. John A. G. Trafficking in cognition: applying cognitive psychology to driving. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*. 2002. Vol. 5(4). P. 235–248.
23. Mahoney M. J. *Cognition and Behavior Modification*. Cambridge, MA : Ballinger, 1974. 351 p.
24. Mosri D. F. Clinical Applications of Neuropsychanalysis: Hypotheses Toward an Integrative Model, *Front Psychol*, 2021. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8458959/>.
25. O'Donohue W. T., Ferguson K. E. *The psychology of B. F. Skinner*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2001. 296 p. <https://doi.org/10.4135/9781452229409>.
26. Paivio A. Neomentalism. *Canadian Journal of Psychology*. 1975. Vol. 29 (4). P. 263–291.
27. Pinker S. *How the Mind Works*. tr. / Come Funziona la Mente. Milan : Mondadori, 2000.
28. Preston B. Behaviorism and mentalism: Is there a third alternative? *Synthese*. 1994. Vol. 100 (2). P. 167–196.
29. Regev D., Cohen-Yatziv L. Effectiveness of Art Therapy With Adult Clients in 2018 – What Progress Has Been Made? *Frontiers in Psychology*. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/327292859_Effectiveness_of_Art_Therapy_With_Adult_Clients_in_2018-What_Progress_Has_Been_Made
30. Rey G. *Contemporary Philosophy of Mind: A Contentiously Classical Approach*. Oxford : Blackwell, 1997. 380 p.
31. Schnaitter R. A coordination of differences: behaviorism, mentalism and the foundation of psychology / Knapp T. J., Robertson L. C. (eds.). *Approaches to cognition: contrasts and controversies*. Hillsdale, New York : Lawrence Erlbaum Associates, 1986. P. 291–315.
32. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. 2005. Vol. 2. P. 1–9.
33. Siemens G. Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. 2005. Vol. 2(1). P. 3–10.
34. Siemens G. *Knowing Knowledge*. Vancouver : Lulu Press, 2006. 176 p.
35. Smith T. L. *Behavior and its causes: philosophical foundations of operant psychology*. Studies in cognitive systems. Vol. 16. Dordrecht; Boston : Kluwer Academic Publishers, 1994. 282 p.
36. Sober E. Mentalism and behaviorism in comparative psychology / Rajecki D. W. (ed.). *Comparing behavior: studying man studying animals*. Hillsdale, New York : Lawrence Erlbaum Associates, 1983. P. 113–142.
37. Solms M. Dreaming and REM sleep are controlled by different brain mechanisms. *Behavioral and Brain Sciences*, 2000. Vol. 23. P. 843–850.
38. Solms M. L., Fonagy P., Hopkins C. J. Free Energy in Psychoanalysis and Neuroscience, *Frontiers in Psychology*, *Frontiers Research Topics*, 2020. 186 p.
39. Solso R. L. *Cognitive psychology*. Boston : Publisher Allyn and Bacon, 2018. 589 p.

АНАЛІТИЧНІ РЕВЮ

УДК 159.98

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2023-2-9>**Троценко Андрій***аспірант кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ ТА ВАЛІДИЗАЦІЇ ТЕСТІВ ОСОБИСТОСТІ

Аногація. Метою статті є висвітлення основних принципів у розробці тестів особистості. У матеріалі зазначено, що радянська політика не сприяла розвитку психометрії в Україні. У результаті маємо дефіцит валідних і надійних методик. Запозичення закордонних тестів відбувалося без належної стандартизації. Сучасні дослідження та розвиток психології неможливі без об'єктивних інструментів. У зв'язку з цим автором розглянуті основні етапи розробки тесту. Наголошується на необхідності чіткого виокремлення досліджуваного явища та детально вивчення його у всіх можливих джерелах. Лише після цього можна починати з розробки самих тверджень. Наведений приклад таблиць у формі решітки полегшує формулювання запитань до тесту. Розкриті основні правила цього процесу. Зазначено, що необхідно формулювати зрозумілі й однозначні твердження, які будуть вимірювати конкретну поведінку, а не почуття. Вони не повинні мати подвійного заперечення. Від якості тверджень залежить валідність тесту. Після їхньої розробки проводять пілотажне дослідження. Отримані результати дозволяють визначити індекс ефективності кожного твердження та вилучити непотрібні. Для визначення кореляцій мінімальний розмір вибірки може становити 85 респондентів, якщо рівень статистичної значимості не більше 0,05. У статті представлені основні види валідності та способи їхнього встановлення. Валідний тест вимірює те, для чого призначений. Це один із критеріїв якості методики. Також показаний приклад обрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона між шкалами двох різних методик. Зазвичай рекомендують досягти кілька видів валідності. Їхній вибір залежатиме від можливостей і цілей дослідження.

Ключові слова: тест, розробка, психометрія, поведінка, шкала, вибірка, коефіцієнт кореляції, валідність, особистість, рівень статистичної значимості, стандартне відхилення, критерій.

Trotsenko Andrii*Postgraduate Student of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

FEATURES OF DEVELOPMENT AND VALIDATION OF PERSONALITY TESTS

Abstract. The purpose of the article is to highlight the fundamental principles of developing personality tests. The material acknowledges that Soviet policy did not contribute to the development of psychometrics in Ukraine. As a result, a deficiency of valid and reliable methodologies can be observed. The foreign tests were borrowed without undergoing the process of standardization. Modern research and the development of psychology are impossible without applying objective instruments. Due to this, the author reviewed the key stages of test development. It is important to highlight the necessity of a clear distinguishing of the studied phenomenon and a detailed research of it from all possible sources. Only after this, the development of the very statements can be started. An example of the grid-form tables is provided to facilitate the formulation of questions for the test. The fundamental rules of this process are outlined. It is indicated that it is necessary to formulate clear and straightforward statements that measure specific behavior rather than feelings. They shouldn't contain double negatives. The quality of statements determines the validity of the test. After their development, a pilot study is conducted. The obtained results allow to determine the effectiveness index for each statement and to eliminate the unnecessary ones. A minimum sample size of 85 respondents is suggested to determine correlations if the level of statistical significance is not greater than 0.05. The article presents the main types of validity and methods for establishing them. A valid test measures what it is designed to measure. It's one of the criteria for the methodology's quality. An example of calculating the Pearson correlation coefficient between the scales of two different methods is also demonstrated. It is usually recommended to achieve multiple types of validity, with their selection depending on the research's possibilities and goals.

Keywords: test, development, psychometrics, behaviour, scale, sample, correlation coefficient, validity, personality, level of statistical significance, standard deviation, criterion

Вступ. В Україні психометрія перебуває на етапі становлення. Це пов'язано з радянським минулим країни. У 1936 в СРСР була видана ухвала ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекручення в системі Наркомпросу», яка обмежувала використання тестів. Радянська влада не сприяла розвитку психометрії. До 1970-х років тестологія переживала «період застою». Слово «тестування» радянська влада сприймала як приховану ідеологічну диверсію. Після здобуття Україною незалежності почали використовувати тести, зокрема в освіті, було впроваджено зовнішнє незалежне оцінювання. Науковці вважають, що вітчизняній психодіагностиці потрібно 15-20 років, щоби наздогнати рівень закордонної. У період від 1970-х до 1980-х років фахівці використовували переклади тестів без належної їхньої стандартизації. Наразі багато методик в Україні є застарілими, на відмінну від нових закордонних разом із сучасними дослідженнями [2; 7].

Інші країни активно розвивали психометрію та мають велику наукову базу та психометричні інструменти, які широко впроваджують у різних напрямках, наприклад, в освіті при відборі на роботу, у військовій сфері, психотерапії. Уряд США щорічно виділяє 7 млн. доларів на розробку нових методів психодіагностики для збройних сил [7]. Якщо відкрити базу даних Американської психологічної асоціації, можна побачити безліч наукових статей присвячених розробці різних методик із психодіагностики.

Розвиток вітчизняної психології залежить від сучасних об'єктивних досліджень і точних вимірювань, які можливі лише завдяки психометричним інструментам. Вивчення особистості є центральним у психології. Це дозволить нам краще інтегруватися в світову систему знань про людину.

Відомий англійський біолог Ф. Гальтон організував антропометричну лабораторію у Лондоні та проводив платні вимірювання. Його вважають засновником психометрії. Він першим використав анкету для збору інформації; самостійно розробляв тести для інших досліджень; застосував нові статистичні та математичні методи у психології. У праці «Природна спадковість» вперше згадано про коефіцієнт кореляції як міри зв'язку між ознаками. Згодом його учень К. Пірсон розробив відповідну математичну формулу [9].

Значущий внесок у розробку тестів особистості та психометрію зробили британські психологи П. Клайн та Р. Кеттел. За словами П. Клайна, оцінити поведінку й особистість за допомогою

опитувальників є набагато складнішим завданням, на відмінну виміру фізичних явищ [5].

Серед сучасних розробок особливу увагу варто звернути на розроблений «Скринінг потенційно травматичних подій та посттравматичного стресового розладу у дітей та підлітків CATS-2» (The Child and Adolescents Trauma Screen 2). Це нова версія оригінального CATS. Запитання скринінгу створені на основі опису посттравматичних симптомів в DSM 5 та МКХ 11. Він розроблений групою таких німецьких науковців як E. Redican, C. Sachser, E. Pfeiffer медичного центру Університету Ульма у співпраці з українським психіатром та психотерапевтом Д. Марценковським [19]. Дослідження проведено у 2022 році серед української вибірки, яка включає дітей і дорослих. Має три окремі варіанти: 1) для дітей та підлітків від 7 до 17 років; 2) для піклувальників дітей та підлітків від 7 до 17 років; 3) для піклувальників дітей від 3 до 6 років. Опитувальник дозволяє визначити симптоми ПТСР у дітей і підлітків, діагностувати травматичні події. CATS-2 має високі психометричні показники. Великою перевагою цього скринінгу є те, що він наявний у вільному доступі та безкоштовний для використання, на відмінну від оригінальної форми, яка потребує ліцензування для використання. Прикметно, що методика розроблена для українців. Розробники зазначають, що діагностика ПТСР не повинна спиратися лише на проведенні скринінгу CATS-2, а включати також оцінку клінічним спеціалістом, наприклад, лікарем-психіатром. Методику можна використовувати при роботі з травмованими дітьми під час психотерапії. У безпечному середовищі вона не призводить до повторної травматизації [4].

До останніх досліджень можна віднести психодіагностичну методику «Парціальні позиції життєстійкості особистості» (І. Бринза, О. Кузнєцова). Цей тест розроблений у 2020 році. Він визначає рівень життєстійкості особистості під час перебування у складних життєвих обставинах. Розробниками використані такі методи перевірки валідності тесту: а) очевидна, б) конструктна, в) конвергентна, г) конкурентна (дискримінативна). Для перевірки надійності методики використано метод «ділення тесту навпіл». Для перевірки константності (незалежності результатів тесту) окремими психодіагностами проведено два вимірювання на одній вибірці та встановлений між ними відповідний статистичний зв'язок. Математичні обчислення валідності здійснені за допомогою факторного аналізу, коефіцієнту кореляції Пірсона, методу перевірки дискримінативності [1].

Мета статті полягає у висвітленні основних принципів у розробці та валідації особистісних тестів. Викладений матеріал покликаний полегшити роботу психологам при розробці тестових матеріалів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед розробкою методики необхідно визначитися з її тематикою, сформулювати ціль та чітко виокремити психологічне явище, яке потрібно виміряти. Детально вивчити досліджуване явище в усіх можливих джерелах.

Тести можуть мати різні форми відповідей. Найбільш поширеними є дихотомічні шкали з двома відповідями «Так» – «Ні» та трихотомічні «Так» – «Складно відповісти» – «Ні». Також достатньо часто використовують популярну шкалу відповідей Лейкерта, яка має 7 градацій, де 1 означає мінімальну вираженість досліджуваної ознаки, 6 – середній показник, а 7 – максимальний. Така кількість градацій відповідей дозволяє обстежуваним адекватно виразити себе, а сам тест більш чутливий до індивідуальних відмінностей.

П. Клайн наводить такі правила розробки об'єктивних особистісних тестів:

1. Не розкривайте респондентам, яку саме рису особистості або ознаку досліджуєте, адже отримані дані можуть бути спотвореними. Сприйняття власного образу може відрізнитися від дійсності.

2. Формулюйте зрозумілі та недвозначні запитання або твердження.

3. Запитання мають відбивати конкретні ознаки поведінки.

4. У кожному завданні має бути одне запитання або твердження. Вони не повинні мати подвійного заперечення, тому що це їх ускладнює.

5. Уникайте слів, які описують частоту дій. Це дуже суб'єктивно. Кожен розуміє такі відповіді своєрідно. Наприклад, слова «часто» або «зрідка» краще замінити більш конкретними маркерами, такими як «двічі на тиждень», або «останні чотири дні».

6. Тест має складатися з опису конкретної поведінки, а не почуттів.

7. Установка в інструкції до тесту надавати відповідь, яка перша спадає думку. Якщо досліджувані починають думати над питанням, то це може свідчити про захисні механізми, що негативно впливає на результати тесту. Якщо запитання сформульоване в контексті конкретної поведінки, то відповідь респондента буде швидкою та точною [8].

Особливо важливе значення у розробці запитань до тесту має зрозумілість та конкретність. При ефективному завданні респонденти довго не замислюються. Самі запитання бажано формулювати такими, щоб слова, які зазначені, були актуальними та зрозумілими. П. Клайн наголошує, що однією з проблем опитувальників і тестів є установка на невизначені або середні відповіді, такі як «не знаю», «не впевнений», «інколи», «складно відповісти». Досліджувані можуть обирати їх як безпечний компроміс, що знижує валідність. Деякі досліджувані схильні обирати крайні відповіді, незалежно від змісту питання. Це можна нівелювати, якщо розробляти питання, де кількість прямих й обернених (із протилежним змістом) відповідей, які збігаються з ключем, буде приблизно однакова [5]. Також обстежувани можуть давати соціально бажані відповіді. Ця загроза валідності може бути незначущою, якщо питання складені належним чином і правильно надана інструкція до тесту [8].

Тепер перейдемо безпосередньо до самої розробки питань тесту. Спершу потрібно перерахувати конкретні риси й особливості поведінки, які вивчаємо та описані у психологічній або художній літературі. Необхідно прочитати якомога більше інформації про сферу дослідження. Запитання мають бути простими і недвозначними. Слід уникати подвійних заперечень. Полегшити цей процес може таблиця у формі решітки. Наведемо приклад її наповнення для таких досліджуваних параметрів як «невротичність», «психотичність», «конформність» та «ізолюваність» (табл. 1). Оптимальна кількість комірок у таблиці може бути від 16 до 25. Це приблизно 4-5 рядків і 5 стовпців [3]. Таку решітку можна порівняти із сіткою для риболовлі: великі комірки затримують тільки «велику рибу», а «маленьку» пропускають. Тому, якщо така таблиця буде малою, тест не буде виявляти специфічні індивідуальні відмінності, а показуватиме загальні характеристики.

Далі зміст комірок необхідно переробити у запитання чи завдання. Для кожної ознаки потрібно визначити кількість питань, враховуючи важливість у порівнянні з іншими. Встановити значення досліджуваних ознак можна за допомогою приблизних відсоткових співвідношень. Для цього використаємо табл. 2. Варто зазначити, що відповідь на пряму не завжди може бути індикатором особистісної змінної, оскільки на неї можуть впливати інші фактори. Зв'язок із вказаною відповіддю виражається суто статистично [2].

Після розробки завдань можна залучити кількох експертів для оцінки. Це може бути 2-3

Таблиця 1

Структура тесту

Елементи	Ознаки поведінки або риси особистості				
Невротичність	Тривожність	Складно засинати	Тремтіння	Підвищене серцебиття	Невпевненість
Психотичність	Відсутність емпатії	Маніпуляції	Ризикована поведінка	Заподіяння шкоди іншим	Вчинення протиправних дій
Конформність	Пристосування	Уникнення конфліктів	Вчиняти як більшість	Відсутність власної думки	Стриманість
Ізольованість	Уникнення спілкування	Усамітнення	Інтроверто-ваність поведінки	Мале коло спілкування	Самотність

Таблиця 2

Визначення відсоткового значення ознак

Елементи	Ознаки поведінки або риси особистості					К-ть завдань
Невротичність	Тривожність 40%	Невпевненість 20%	Підвищене серцебиття 20%	Складно засинати 10%	Тремтіння 10%	20
	8	4	4	2	2	
Психотичність	Відсутність емпатії 40%	Маніпуляції 30%	Заподіяння шкоди іншим 10%	Ризикована поведінка 10%	Конфлікт із законом 10%	20
	8	6	2	2	2	
Конформність	Пристосування 40%	Уникнення конфліктів 20%	Вчиняти як більшість 20%	Стриманість 10%	Відсутність власної думки 10%	20
	8	4	4	2	2	
Ізольованість	Уникнення спілкування 40%	Інтроверто-ваність поведінки 20%	Усамітнення 20%	Мале коло спілкування 10%	Самотність 10%	20
	8	4	4	2	2	
К-ть завдань	32	18	14	8	8	80

фахівця, які безпосередньо пов'язані або дотичні до предмету дослідження [8]. П. Клайн зазначає, що ймовірність об'єктивної діагностики психометричних показників підвищується при збільшенні розміру тесту [5].

Наступний крок – проведення пілотажного дослідження. Вибірка повинна складатися з типових досліджуваних, для яких призначений складений тест. Таке дослідження дозволяє визначити недоліки методики, вибракувати неефективні питання. Кількість обстежуваних повинна бути вдвічі більшою за кількість завдань [3].

Згідно з дослідженнями J. Cohen, мінімальна кількість вибірки для виявлення кореляційних зв'язків може становити 85 осіб при умові, що рівень статистичної значимості (level of significance) на рівні не більше 0,05 [13]. Цей показник означає, що є 5% ймовірності помилки при узагальненні отриманих даних, а виявлений зв'язок між ознаками є випадковим і недостовірним [6]. Прийнято вважати, що чим він менший,

тим краще. П. Клайн вважає, що кількість обстежуваних має бути не менше 200 осіб. У великих вибірках систематична помилка вибірки буде меншою. При такій кількості обстежуваних стандартні похибки кореляції є незначними [5]. Вибірка повинна бути репрезентативною, тобто включати представників різного віку, статі, рівня освіти, професій тощо. Найбільш простим методом відбору обстежуваних є «вибірка за можливістю». При цьому тестують усіх, хто відповідає цільовій групі.

На основі отриманих даних у пілотажному дослідженні проводимо аналіз завдань для відсіювання найкращих. Це дозволяє підвищити валідність тесту. Визначаємо *індекс ефективності завдання*. Для цього кількість обстежуваних, які надали правильну відповідь на завдання (відповідно до ключа тесту) ділимо на загальну кількість усіх учасників. Індекс для кожного питання визначаємо окремо. Отриманий показник допустимий в інтервалі від 0,25 до 0,75. Бажано,

щоби він наближався до середнього значення 0,50. Якщо індекс менше 0,25, це означає, що на нього правильно відповіло замало обстежуваних, більше 0,75 – забагато. Завдання, які виходять за дані межі інтервалу, є неефективними, тому їх потрібно вилучити з фінальної версії тесту. Вилучення таких завдань може зробити коротшу форму більш валідною [3]. У випадку відсутності у методиці ключа правильних відповідей можна визначити моду по кожному питанню. Наприклад, якщо це опитування, в якому респондент за кожну відповідь «Так» отримує 1 бал, а за відповідь «Ні» матиме 0 балів. Отриманий результат буде відповідати індексу ефективності. Одиниця буде знаходитися в інтервалі від 0,25 до 0,75.

Кожна розроблена психодіагностична методика повинна відповідати таким основним психометричним вимогам як валідність та надійність. Це своєрідні критерії якості тесту. Такі вимоги досить умовні, адже у кожного розробника методик вони можуть дещо відрізнятися. Комітет із психологічного тестування Американської психологічної асоціації рекомендує звернути увагу на чотири типи валідності: прогностична, конкурентна, змістовна та конструктивна [15]. У межах цієї статті розглянемо основні види валідності, які виділяють у науковій літературі.

А. Анастасів вважає, що *валідність* – це поняття, яке визначає те, що вимірює тест і наскільки якісно це здійснюється [12]. Тобто цей критерій показує, наскільки отримані результати відповідають меті методики. Валідний тест вимірює те, для чого він був призначений. Є декілька способів доведення валідності. Залежно від потреб і можливостей можна обрати один або кілька методів визначення даного критерію [8].

Очевидна і змістовна валідність. При очевидній валідності суб'єктивно оцінюють призначення тесту. Він має бути релевантний до умов, в яких буде застосований. Наприклад, тест для дітей дошкільного віку може бути не зовсім доречним для здобувачів вищої освіти. Очевидну валідність можна перевірити, опитавши кількох осіб, для яких він призначений. Вони можуть оцінити кожен елемент і повідомити, чи відноситься він до того, що тест вивчає. При змістовній валідності елементи тесту мають дійсно відноситися до того, що вивчаємо. Для того, щоб її визначити, можна провести опитування серед експертів із релевантної сфери дослідження. Вони повинні оцінити, чи відповідають розроблені елементи тому, що ми хочемо дослідити. Якщо в них виникають обґрунтовані сумніви з приводу чогось в тесті, то це варто

виключити. Експерти мають бути обрані із тієї популяції, серед якої проводиться дослідження. Змістовна валідизація не зовсім підходить для тестів особистості. Психологічні процеси у кожного можуть суттєво відрізнятися. Один і той самий тест може вимірювати різні ознаки. Тому перевіркою лише змісту неможливо встановити ці дані. Така валідність краще підходить для тестів досягнень і здібностей [5; 8; 12].

Конкурентна валідність – це кореляція результатів розробленого тесту з результатами одного або кількох інших, валідність яких вже встановлена. Обрана методика повинна оцінювати приблизно те саме, що розроблений тест. Важливо, щоби тест був диверсифікованим. Якщо він матиме дуже сильну кореляцію, це стане дублюванням. Кореляція – це статистична залежність між випадковими величинами, що носить ймовірнісний характер [11]. У таблиці 3 наведений приклад визначення кореляції Пірсона. Нехай «Тривожність» буде шкалою тесту «А», а «Невротизм» шкалою іншого валідного тесту «Б». У колонках x і y позначені індивідуальні відхилення показників від середнього арифметичного. Квадрати даних відхилень наведені в наступних колонках (x^2 та y^2), а дані останньої колонки (xy) призначені для визначення стандартних відхилень (Std. Deviation) за обома шкалами методик [12].

$$SD_x = \sqrt{\frac{126}{10}} = \sqrt{12,60} = 3,54 \quad SD_y = \sqrt{\frac{84}{10}} = \sqrt{8,40} = 2,89$$

$$r_{xy} = \frac{\sum xy}{N * SD_x * SD_y} = \frac{67}{10 * 3,54 * 2,89} = \frac{67}{102,30} = 0,65$$

У табл. 3 показано, що стандартне відхилення (SD) учасника №1 становить 2 за шкалою «Тривожність» та 0 за шкалою «Невротизм». Стандартне відхилення (SD) показує, наскільки показник відхиляється відносно середнього арифметичного. Чим більше цей показник відносно середнього, тим слабшою буде кореляція. Між двома наведеними шкалами коефіцієнт кореляції (r_{xy}) становить 0,65, що свідчить про сильний і прямий зв'язок. Це означає, що існує закономірність. Наприклад, при збільшенні показнику обстежуваного у шкалі «Тривожність» збільшується показник в шкалі «Невротизм», або навпаки. Кореляція також повинна мати статистичну значимість не більше 0,05. Це доводить конкурентну валідність розробленої шкали.

Розробники тестів зазначають, що розрахунки вручну дозволяють краще збагнути смисл коефіцієнта кореляції та суть розроблених питань [5].

Обчислення коефіцієнту кореляції Пірсона

Учасник	Тривожність (тест А)	Невротизм (тест Б)	x	y	x ²	y ²	xy
1.	11	10	2	0	4	0	0
2.	8	12	-1	2	1	4	-2
3.	7	8	-2	-2	4	4	4
4.	12	10	3	0	9	0	0
5.	17	15	8	5	64	25	40
6.	4	5	-5	-5	25	25	25
7.	6	10	-3	0	9	0	0
8.	9	14	0	4	0	16	0
9.	10	7	1	-3	1	9	-3
10.	6	9	-3	-1	9	1	3
Сума Σ	90	100	0	0	126	84	67
Середнє	9	10					

Критеріальну валідність можна отримати у результаті встановлення та порівняння зв'язку між наявними даними про обстежуваного з конкретного тесту. Критерієм для порівняння може бути будь-що. Наприклад, оцінки з дисциплін, рейтинги, результати професійної діяльності. Суб'єктивні оцінки також можна використовувати. Вони корисні для тестів особистості, тому що встановлення об'єктивних критеріїв має багато труднощів. Щоби виявити зв'язок між змінними при порівнянні двох груп, використовують *t*-критерій (критерій Стьюдента) для незалежних вибірок. Якщо потрібно порівняти більше двох груп, застосовують одномірний дисперсійний аналіз (ANOVA). Односторонній *t*-критерій буде доцільний у випадку, коли передбачаємо, що одна з груп зміниться у певному напрямку. У протилежному випадку використовуємо двосторонній *t*-критерій. Він є більш строгим, тому що перевіряє відмінності в обидві сторони. Кінцева версія розробленої шкали матиме показники залежної змінної [5; 8; 12].

Прогностичну валідність можна встановити шляхом вивчення кореляцій між показниками тесту та властивістю досліджуваного, яка буде проявлена через певний час. Ця властивість буде критерієм для порівняння. Наприклад, оцінка продуктивності працівника під час роботи. Можна визначити кореляцію між отриманими оцінками та показниками тесту. Якщо продуктивність включає дві категорії, наприклад, ті хто успішно виконав завдання і не успішно, то для визначення зв'язків використовують *t*-критерій. Залежною змінною будуть показники розробленого тесту. Якщо продуктивність має більше двох категорій, застосовуємо одномірний дисперсійний аналіз (ANOVA) [5; 8; 12].

Конструктивна валідність відбиває те, наскільки результати тесту можуть бути релевантні до розробленої теоретичної концепції. Вона включає різні типи валідності. Конструкт – припущена властивість особи, яку виявляють у результаті тестування. Для її встановлення необхідно детально описати змінну або властивість, яку тест буде вимірювати, розробити детальні гіпотези, які будуть підтверджені методикою. Тобто конструктивна валідність інтегрує не тільки конкретні методи дослідження, а й бачення самого розробника. Її вивчають, якщо відсутні чіткі критерії для виміру досліджуваної ознаки [8; 12]. Л. Кронбах вважає, що конструктивна валідність найважливіша та іноді необхідна для будь-якого типу психологічного тесту [15; 16]. Г. Айзенк та Д. Гілфорд вважають, що для перевірки гіпотези про конструкти доцільно використовувати факторний аналіз [17; 18].

Конвергентна (дискримінантна) валідність є частиною конструктивної, але має свою особливість, яку варто окремо зазначити. Для досягнення валідності визначають відсутність кореляції із параметрами, які нерелевантні до тесту, який розроблений. При цьому методі використовують тести, які виявляють зв'язок з ознаками, які діаметрально протилежні. Л. Кронбах стверджує, що навіть слабкі кореляції важливі та свідчать про орієнтовну вираженість ознаки у певний напрям [15; 12].

Від валідності безпосередньо залежить ефективність та якість методики. У США проводили дослідження, яке показало, що при більшій валідності тесту збільшувалась якість найму кращих працівників на роботу. Якщо коефіцієнт становив 0,80, то дохідність за рік коливалася від \$16,5 до \$97,2 млн., якщо він був 0,50, то прибуток був зменшувався в межах від \$5,6 до \$33,3 млн. [12].

Валідність тесту не може визначати лише один метод. Для її доведення потрібно використати кілька із зазначених способів. Переважно рекомендують досягти змістовної, очевидної валідності та один додатковий вид, залежно від можливостей та цілей.

Висновки. Прогрес психології як науки залежить від об'єктивного та точного вимірювання психометричних показників. Для того, щоби досягнути цього необхідно розробляти ефективні та валідні методики. Сьогодні маємо дефіцит вітчизняних тестів, а закордонні методики використовують без

належної стандартизації. Розробка тесту – тривалий і складний процес. Він починається з вибору теми методики, виокремлення психологічного явища, яке досліджуємо. Формулювання питань є одним із найважливіших етапів. Від їх змісту безпосередньо залежить валідність тесту. Вона є одним з основних критеріїв якості тесту. Це означає, що він вимірює те, для чого призначений. Проведення пілотажного дослідження дозволяє відсіяти неефективні питання методики та вилучити їх. Існують різні види валідності, які використовують залежно від цілей і можливостей дослідження.

Список використаних джерел

1. Бринза І., Кузнецова О. Психодіагностична методика "Парціальні позиції життєстійкості особистості": результати розробки та апробації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2020. № 11. Т. 1. С. 14–22. DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).3](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).3).
2. Бурлачук Л. В. Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 85–102.
3. Галян І. Психодіагностика : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2009. 465 с.
4. Заксер С. Скринінг потенційно травматичних подій та посттравматичного стресового розладу у дітей та підлітків CATS-2. *Психічне здоров'я України*. URL: <https://youtu.be/c1CtOIHcBMw?si=WILRroq0Hj1DEoTh>.
5. Клайн П. Довідковий посібник із конструювання тестів. Введення у психометричне проектування. Київ: ПАН ЛТД, 1994. 276 с.
6. Климчук В. О. Математичні методи у психології : навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. Київ : Освіта України, 2009. 288 с.
7. Кухар Л. О., Сергієнко В. П. Конструювання тестів : навчальний посібник. Луцьк : 2010. 182 с.
8. Ловенталь К. М., Льюїс К. А. Введення в психологічні тести і шкали. Київ : *Науковий світ*, 2022. 210 с.
9. Мазяр О. В. Основи психометрики : курс лекцій. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2022. 108 с.
10. Мазяр О. В., Кириченко В. В. Шкала особистісної динаміки: перевірка надійності паралельних форм. *Габітус*. 2023. № 46. С. 176–180.
11. Руденко В. М. Математична статистика : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 304 с.
12. Anastasi A., Urbina S. Psychological testing. Upper Saddle River : Prentice Hall, 1997. 736 p.
13. Cohen J. A power primer. *Psychological Bulletin*. 1992. Vol. 1(112). P. 155–159. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.155>.
14. Cohen J. Things I have learned (so far). *American Psychologist*. 1990. Vol. 12(45). P. 1304–1312. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.12.1304>.
15. Cronbach L. J., Meehl P. E. Construct validity in psychological tests. *Psychological Bulletin*. 1955. Vol. 52(4). P. 281–302. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0040957>.
16. Cronbach L. J. A validation design for qualitative studies of personality. *Journal of Consulting Psychology*. 1948. Vol. 12(6). P. 365–374. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0059005>.
17. Guilford J. P. Factor analysis in a test-development program. *Psychological Review*. 1948. Vol 55(2). P. 79–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0056564>.
18. Eysenck H. J. Criterion analysis – an application of the hypothetico-deductive method in factor analysis. *Psychological Review*. 1950. Vol. 57(1). P. 38–53. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0057657>.
19. Redican E., Sachser C., Pfeiffer E., Martsenkovskiy D., Hyland P., Karatzias T., Shevlin M. Validation of the Ukrainian caregiver-report version of the Child and Adolescent Trauma Screen (CATS) in children and adolescents in Ukraine. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2023. Vol. 15. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0001570>.

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Випуск 2

Верстка Н. Кузнєцова

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 8,37.
Замовлення № 0124/038. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.